ГУДУЗ
Повесть

«Увлармыка?»… «Увламазмыка?»…

Увлама мүддети гелди, эмма увламады, өңки эдәхедини сакланда ол эййехачан гарлы даглары яссанып ятан байырлара яң салып увламалыды, өз сесине эндик эден элерини, дилсиз-агызсыз сүрини канагатландырып увламалыды, эмма ит ит боляр, онуңам өз ягдайы бар. Ганҗык гидели бәри Аждарың не ялы билен, не сүри билен сери бар. Асыл чопан-чолукдан хем гөвни галан ялы, бир зейилли күйленәйипдир. Хава-да, ынса-җынса тай герек, хөвүр герек. Ганҗык гидели бәри Аждар өзи билен дәл. Хемишелер икинди билен шамың арасында төверекде бир беленди сайлап алар-да бир үйрерди, бир гөрсең ит үйрен ялыдыр, бир гөрсең гаплаң награ дартан ялыдыр. Шондан соң сүрини даңынмагам хөкман дәлдир, мөҗекденем хедер этмегем. Онсоң би этрапларда не шагалың, не тилкиниң, не мөҗегиң гарасы гөрнер. Ер дартан ялыдыр. Ганҗык гидели бәри болса җанавериң сеси мөҗегиң уввулдысына чалым эдйәр, сесинде бирхили бетбагтлылыгың гарындысы хем бар ялы болуп дур.

Одуң башында отуранлар бир-бирине сыр бермесе-де галагоплыды. Горды чопаның хатырасыны саклап, яшыны сылап, чопаны иңкисе гидирйән пынхан хедерден хешерленип чолук билен нанчы уввулда гарашярды. Гайнан чайҗошы ики гезек отдан ыза дартып, гайнамы сынансоң яңадан ода гоюпдылар.

Аклы-гаралы агыр сүри хем гәвүш чалып аркайын ятып биленокды. Горды чопан писсе одуның йити көзүне сиңе середип, үнсүни башга яна совмага сынанды, эмма болмады. Гөзүң ягыны ийип барян көз юваш-ювашдан онуң гөзүниң өңүнде эрәп, пикирлер оны башга яна алып гачды. Кечетелпек билен Гайып лал болса сәхел гымылдаса бу дартгынлыгы бозарын өйдүшип, ер дырмашып отырлар. Дүнйәден сес йитипди…

Увлады! Ахыры увлады! Тутгайлының тутгайы гойберен ялы одуң башы херекете гелди. Гайып лал түңчәни демледи, соңам одуң голайына сүйшүрип, демини бермәге гойды. Пәкизе чекдирме ийлип, чай орта алынды. Горды чопан ойлугыны яссанып, одуң голайына сүйшди, чыг чекмейән кагызының эпинлерини ачып, овган чыбыгының уҗундан гойнуң чөри ялысыны бөлүп алды. Гайып лал онуң симини пычагың еңсеси билен газап, одуң көзүне

сокды, инди дүнйә гиңәпди. Горды чопан янбашлап ятып бир гезек демини ичине йыгнап чекен бадына аркасына поссуныны атмандыгыны дуйды-да, оны аларман болды, эмме үме дүшүнйән лал дессине өзүне буйрулманка, поссуны гетирип чопаның аркасына япып, сынларыны ашагына дыкышдырды, Кечетелпек болса чай ичип отуршына Гайып лал билен дегшип башлады. Горды чопан ичинден: «Алла җанларым, от-ораз диййәрлер вели, муң оразы нәмәкә? Нәме-де болса шу одуң ораз кеми-хә ёк. Муңа серед-ә, дүнъехә узак гүн довзах ялы гызды, шиндем мейдандан ялын өвүсйәр, ода гаршы сүйшйәңем вели, не эпгек бар, не ялын. От дийилйәнем бир пыгамбер болса герек. Йүз йигрими дөрт мүң пыгамбер гечипдир ериң йүзүнден…» Горды чопан «от екеже гүн адама парамазмыш» дийип эшидипди, эмма онуң хайсы гүндүгини билмейәрди, илки-илкилер-ә бир агзыбошың тапан гүррүңидир өйдерди, эмма өмрүни чөл билен, от билен серменеклешип, гаррылыгың гышындан гирен Горды чопан шол екеже гүн ярамаяр дийлени, мегер, өлен гүнүң болса герек дийип «от-оразлы» меселәниң бир тарапыны чөздүм этди. Гүнүң ховры бир башга…

Горды чопан эллерини җорап өрйәниң эллери ялы атанакладып хезил эдип бир зады гүррүң берип отуран лала серетди. Бирден Кечетелпек билен лал хезил эдип гүлүшди. Нешәниң мылайым түссесине хамы юмшап, кейпи галып угран Горды чопан олара кесесинден мылакат билен середип отурышына:

- Кечетелпек, нәме гүлүшйәңиз? - дийди…

Гайып херекетини гоюп, гөзүниң яшыны сылып, чопана серетди. Кечетелпек лах-лахлап:

- Гайып Шахым Гала билен балары тутмага гидишини гүррүң берйәр. Өтен йыл язда Гайыбы янына алып, Шахым Гала писселиге гөчүп гелйән бал арының балыны алмага гидипдир. Гайып оңа, «Мен акгам билен кән ёла бал алып гөрдүм, сен дур, мен алып гелейин» дийсе, Шахым Гала «Би адамлар, гаплаңың атан гуланыны алып йөр, сен дур» дийип барыпдыр бәрден. Угруны билмесең, ары саңа йыл алапасыны берәййәми? Сүрүси билен эңипдир ары Шахым Галаның үстүне, Шахым Гала гачыпдыр, арыңам гачдыгыча кейпи тутяр диййәр. Пахыр шол гачып гелшине нәдендир өйдйәң? Бир писсә бүдрәп агып гидипдир, гөрсе, онда-да бир машгала ары кетеги бар экен. -- Чопан чала йылгырды-да, чым-гызыл болан сими гапдалында гоян дашына уруп, нешесини чекмәге отурды. Кечетелпек билен Гайып болса өз гүррүңлерине

гүмра болды. Горды чопан бир салым ичине соран түссесини гойбермән, ене олара сын этмәге башлады. Ол нанчысының эллерини келеменлендирип отурышына йүреги авады. «Хей, таңрым, мең ялы геплемеҗеге дил берип, дилиниң, дүнйәниң кейпини гөрмели негөзел огланы лал эдипсиң-ов…» Бирденем ол күпүр гепләнини дуюп гайтмышым этди. Писсе одуны ягшы көз болан махалы, асман йылдызлары петрешип, голая гелйәрди, неден яңадан гойлан агаҗының чаграма шахалары алавлап угранындан болса одуң башындакылар ялы, йылдызларам асман сары чекилйәрди. От иңләп ятан байырларың йүреги ялы алавлап дурды. Чолук билен нанчы ене бир зада кейп эдип гүлүшди. Эдил шол махал депесачыңы дүйрүкдирип, эдәхедини бозуп, Аждар яңадан увлады.

«Бу нәмәниң аламатыка, аллаҗанларым!?.»

xxx

Гайып челегини алып гардана тарап уграды. Гардан дүйпгошдан таягатымдады. Гечен йыл Мөвлам бай тәзе сүри дөредип, онам Горды чопана табшырыпды, тәзе гуйы газдырыпды, эмма сувы талх чыкды. Аслында, Мөвлам бай бирхили адамды. Ол чопан-чолугы өзүни оңармаса халамазды. Гарачөп этрапында бар болан әхли сүрүлериниң хем чопанларына гардан этдиререрди. Ынха, өтен йыл гүйзүң ахырында, гышың башында бу гарданы газыпдылар. Бай, шонда Гайыбам берекелла алҗак болуп ишләндир-ә. Мөвлам бай онуң берекелласыны хер әдимде етирйәрди, йөне чопан вели, «ишләбер, габарчагың дерманы нәме дийленде -- дер дийлендир, яш башың бар» дийип оңарды, йөне оңа лал дүшүнйәми, гараз, Гайып Горды чопаның якымлы зат диймедигини аңды.

Гарданың эйлеси-бейлеси Гайыбың әдими билен элли әдимди, чуңлугы болса секиз гулач. Бай, шыкга ериң газмасы кын экен, йөне ериң чаклайышлары ялы шыкга чыканына Мөвлам байыңам, Кечетелпегиңем, Горды чопаныңам бегенишине ол хайран галярды. Гардан газыланда Мөвлам бай обаның пил тутуп билйәнини сүрйәрди, онуң башы гиден бир тойчулыкды, ким палав атарып дурандыр, ким чекдирме… Гезекли-гезегине газаңда Гардан тас бир хепде иш болян экен. Ине, шол тойчулык агыр гар гүпләп дүшенде ене үч-дөрт гүн довам эдйәр, йөне онда Гайып лалыңкы

чүвмеди. Ол Горды чопан билен сүрини өрә алып гитди. Гыйылды, себәп обадан дең-душлары гелипди ахыры… «Ери шу гарда мал нәме ийсин дийсене». Эмма Горды чопан маллары гара-чөплүге сүрди, өзи сүриниң өңүне гечип, билинден болуп дуран өтен йылдан гурап галан пагтабашыларың гарыны какмага дурды. Гайып хем чопаның эдиши ялы этди. Асыл гөрсе, маллар япышып ятыр. Горды чопан «Гышда гар агыр дүшди дийип малыны өлдүрйән чопаның өзүни өлдүрмелидир!» диерди. Эмма ол хәзир бу пелесепесини хатда ичинденем гайталамады.

Обадан геленлере баш болуп Кечетелпек үч гүн дийленде гарданы кемсиз гардан долдурды, үстүни чөп билен басырып гөмди. Депе хол аңырдан гүммезеклəп гөрүнйәр. Гардан керт байрың гырасындан эдилйәр, шол кертден хем ашагына ченли оңа айланып бармага сүрен газыляр. Агзының йөрите гапагы бар. Гирилҗек еринде бир гапагы, гара барылян еринде ене бир тут агаҗындан ясалан гапагы бар.

Гайып гапаклары айрып гарданың ичине гирди. Гайып җокрама томусдан гарлы гара гышың ичине гирди. Арлы гүн эндамы гүне янан Гайып бирдемде үшәп башлады. Гар азалыпды, йөне шиндем эрәйин диенокды, ики челек болса, олара зордан бир гүн боляр. Горды чопаның бир өзүне бир ярым челек гар сувы герек.

Гарданың ашагының шыкга чыканына чопан-чолугың бегененине Гайып яз айы дүшүнди. Яз Пенди байырларының оты гушаклыкдан боляр, гоюнларың йөрәп билмән бир-бириниң ызындан гидйән йылам сейрек болмаяр. Ана, шонда Ероёландуздан дүйә йүкленип гетирилен дузы дөвүп, оврадып шыкгаң үстүнде сеперсиң вели, гоюн җанаварлар шыкганы шаханабат ялан ялы ялап дурандыр. Пах, Еройландузуң дузуны дөвмегем кын-а. Йөне ишләбермели. Горды чопаның «Иййәмиң -- ишләбермелидир, ёгса иениң өзүңи иер» диенини Кечетелпек оңа дүшүндирипди. Кечетелпек шинди Гайыбың яшындакы оңа-да Горды чопан дүшүндирипди: «Ичҗек сувуңы, ийҗек нахарыңы оңармасаң гит гышлага хелейиң янына…» Хава, мегер Горды чопана-да бу сөзи яш махалы кимдир бири айдан болмалы, ёгса ол энтек бой оглана «гит гышлага, хелейиң янына» диймезди ахыры.

Гайып лал бир агзы гиң челек билен ашакдан гар алып чыкяр, икинҗи челеги алып чыкянча өңки гетирениниң гары эремек билендир. Ол шонда, бай, гошавуҗыны долдурып гар иййәр-ә. Эдил дүйшүндәки ялы, өйләниң эпгеги-хә өвсүп дурандыр. Гайып

лал болса җовур ак гары гант соран ялы соряр. Дишиң дөвлүп баряндыр, ичиңе болса эдил сув йылан гирен ялыдыр, соңунданам бир гернерсиң велин, әхли ядавлыгың эл билен айрылан ялыдыр. Гар Пенди этрапларында мыдама-да агыр дүшйәр, йөне еңилрәк дүшен йылы хер гарда топлап билен гарыны топлап, гардана атыберйәрлер, индики гара ченли ол гар баслыгяр, аязлы гиҗелер болса багры билен гатаяр, ине, шейле йыллар гардандан томус гар алҗак боланда-да гөргүдир.

Бу гүн азындан үч челек сув элтмели болар, себәби бу гүн Мөвлам байың гелмели гүнүдигини сув алмага гайданда Кечетелпек оңа айдыпды. Йүзи-гөзи хыйрсызам болса, мәхревсизем болса Гайып Мөвлам байы говы гөререди, белки, гарындашлыгы үчин шейледир, белки, какасы өленде дик дуруп ашыны-сувуны берени үчиндир, белкем, өйүнде сакламак исләни үчиндир, белки, оны Горды чопаның говы гөрйәни үчиндир. Йөне вели говы гөрйәрди.

Гайып эҗесиниң хачан өленини биленок, ол мамасының хем какасының элинде эне мәхрини гөрмән улалды. Кәбир агзыбош, эрни җылавсыз хелейлер: «Ваей, Огулла пахыр аятда дири гезип йөренде Гайып нерессе лал болармыды, ана, энеӊ болмаса болҗагы! Оңа геплемәни ким өвретсин, шол дүңрейлип отуран гара хелейми, а гыз онуң өзем геплемәни биленок ахыры! Какасам хырлысыны гуҗаклап хачан гөрсеӊ дагдан гелмез! Җүйҗе айдармыш: «Мени худай багтлы этҗек болса, энеме эмҗек битирди» дийип. Бир кемсиз болҗак болсаң худайтагалла сени етим эдерми!?»

Гечен йыл онуң какасынам демирел алыпды…

Хәзирки Гушгы шәхериниң төвереги, Гушгы чайының ики тарапы ол махаллар сүмме җеңңелликди, Гарлы дагдан инип гелйән Мургабың якасындан дагы элиң түпеңли болаймаса барып хем болмазды. Ёлбарс диермиң, гаплаң диермиң, мәхнет аждарха чыкып гиден йыланлар диермиң… Екегапаның дердинден экен гавун-гарпызыңы, дүме экиниңи горамак үчин мерген герекди. Гайыбың какасы Амаш ага пахыр хырлысыны алып гүн өйлә сандыгы обадан чыкып баряндыр. Мөвлам байың какасы Сайыл байың ырадасы билен онуң кесби йылкыларың төверегинде ыз чалып гаплаң авламакды, ёлбарс түпеңлемекди. Екегапан-а атар гечер гидибийр, дүзде габат гелсе, окам заялап отурмаз. Чалар атына гамчыны, етер-де гылычлар гидибийр. Ине, өтен йыл гүйзүң

ахырларында гушлук гиден Амаш аганы бир хепде дийленде тапып гетирип җайладылар. Бай, Гайып агландыр-а, лал агласа горкунч хем бор экен, йүрекгыйгынч хем. Аглап-аглап тас дил битипди нерессә… Соң ол мамаларына гитмегем, Мөвлам байларда галмагам оңламады, ол гойнуң ызына дүшмеги йүрегине дүвди. Ол сәхрада тапланмалыды, соң болса шол демирелден какасының арыны алмалыды… Гайыба гүррүң беришлерине гөрә, Амаш ага ав эдип бир гиҗе Акрабадың төверeклеринде дүшләнинде от якыныпдыр, нахар атарыныпдыр, ине, шол махалам ерден чыкан ялы болуп бир хырс писинт түйлек җандар онуң гашында пейда боланмыш. Амаш йүзүни сыпаса йүзүни сыпаярмыш, оды өлчерсе, ол хем өлчерйәрмиш, нахар ийсе ол хем иййәрмиш, эллерем гошарындан бейлеси алмаз ялы ялдырап дуранмыш. Амаш аганың билени-битени ав, диңләни-эшидени ав хакдакы гүррүң болансоң, Гарлы дагларда (Хиндигуш дагларыны ерли түркменлер көпленч шейле атландыряр) демирелиң гелйәндигинден хабарлы экен. Амаш ага билен демирел бир-бирине өйкүнип гаты кән отурыпдырлар-а. Ахыры Амаш ага газана эсли гулан ягыны салып гыздырыпдыр, соңам билине ченли гейимлерини чыкарып, эргин ягдан эндамына чалып уграпдыр, демирел чыкарайын диенинде эгнинде эшиги бармы, эсли махал-а хамыны сыпырҗак болуп сынаныпдыр, болмандан соң айыныңкы ялы хүвҗерип дуран түйлерине эргин ягдан чалып башлапдыр. Демирел кемсиз яг чалнып болансоң Амаш ага алавлап дуран бир кесиндини эндамына басып башлапдыр. Демирел хем онуң херекетлерини гайталап кесиндини түйүне элтенден яг чалнан түе от дүшүп, ялын ярмашып башлапдыр. Ялның авусына чыдамадык Демирел берипир җыссыны, ылгадыгыча ялның гөхи гелйәр… Демирел гидишине гидипдир. Амаш ага онуң от билен өлмеҗекдигини, өз кастына чыкҗакдыгыны, эгер ол демирелиң эндамына от бермәенде-де демирелиң өзүни өлдүрмек үчин гелендигини билйәр. Шол себәплем ол оды тәзеләп, оҗар-гандымдан одуң бейлерәгине адам шекилли ятан гарантга ясаяр, оңа донуны бүрейәр, телпегини гейдирйәр, өзем четде адамбойы чукур газып гизленип, гарамлап ятыр. Ине, гиҗәниң бир вагты асса басып, хүкүдип демирел гелйәр, яңкы ятаның гапдалына гечип ики демир эли билен ятаны сайгыч саян ялы эдип башлаяр, хер уранда гандымлар шакырдап чапылярмыш… Амаш ага оны кемсиз нышаналап түпеңлейәр, яңадан хырлысыны долдурып, ене түпеңлейәр. Барып оды галлаяр,

гейимлерини геййәр, даң агаранда-да демирелиң ики гошарындан бейлесини кесип алып оба гаршы гайдяр. Догрусы, Гайып лалың оны өзи-хә гөренок, йөне демирелиң эллери айпалтаның йүзи ялы йитимиш. Амаш ага оны Ыбадулла молла гөркезипдир. Ыбадулла молла онуң товкыдыгыны айдып:

- Амаш, оңармансың, мунуң тайы саңа хезил бермез, инди авы гой - дийипдир. -- Адамың азанының болшы ялы, хайваның азаны би. Муңа гайрыхырс диерлер. Адам ялы акыллы хайвандыр, өзем адам билен өрән эҗнебидир. Мунуң тайы галан өмрүни сениң кастында гезер. Сен мунуң гөвресини җайладыңмы?

- Ёк! Я молла ага сенем бир зат дийип гойберйәң, ар алмак адама мувапык - дийип, Амаш ага онуң сөзүне питива бермәндир.

- Җайламадык болсаң муң маслыгыны тап-да гөмүп гайт. -- Амаш ага пахыр бор дийсе-де ене ава гитсе-де онуң маслыгыны гөзлеҗек хем, гөмҗек хем болмандыр. Ылайык ики йылдан соң болса оны шол нәбелли җандар чапым-чапым эдипдир… Гайыбың мамаларына гитмән гума гайтҗак болуп аяк депип дурмасының себәби, ол ар алмак ислейәр. Ол какасының арыны алмалы, демирел болман шол гылыч эл болсун! Какасының арыны Гайып алмаса дагы ким алсын!

Эмма Ыбадулла молла-да, яшулуларам, Мөвлам бай хем Гайыбың гума гитҗек болуп дурмасыны халамадылар, төвелла этдилер, Мөвлам бая бирнеме гатыргандам. Олар Ыбадулла молланың гайрыхырс диййән нәмәлим җандарының Гайыба зепер етиреринден горкярдылар. Эмма Гайып Мөвлам байларда галмады, галыбам билҗек гәлди, себәби Мөвлам байың көрпе гызы оңа хич адама махсус болмадык гарайыш билен гараярды, бирхили назары ичиңден гечип барян ялыдыр. Өзем геплемезди, дикарынлап гараярды, шол пурсат Гайыбам элини келеменлетмесини гоюп, шол середер дурарды. Ягшылыгың гөзлеринде бар зат дүшнүклиди, асла дилиң гереги ёк, эмма шейле гөзлериң нәме дийип диңе Ягшылыкда бардыгына Гайып акыл етирип билмейәрди. Ери инди Гайып шол гызың өйлеринде нәдип етим гезсин! Нәдип! Ол гөзлер бир ерлерде огрын гарап дуран махалы нәдип Гайып маллара сув берсин, одун чапсын, талабанчылык этсин! Ёк, ол Ягшылыгың гөзүне эҗиз болуп гөрүнмели дәл! Өзем шол гөзлериң, диңе шол гара гөзлериң шейле мәхремдигине дүшүнйәнчә гумда гезмели!

Ол гумда гоюн ызында гезди, Горды чопаныңам, Кечетелпегиңем бир диенини ики дийдирмеди. Диймәнкәлер,

дийҗек ишине топулды, айтаманкалар, айтҗак ишлерини эдип гойды. Горды чопан билен Кечетелпегиң янында ол етимлигини унутды. Диңе ар алмага хөвеси хем Ягшылыгың гөзлериниң җадысы болса гитдигиче калбында туташды. Гечен яз-а онуң асыл ядындан чыкмаса герек!..

x x x

Байырлар мүсүр болупды, язлагчылар язлага гелипди. Гайып үмүш-тамышдан яссына ченли отыръерине ер ысгатман эңип йөрендир. Нәдип эңмесин, Пенди бахарына урна болуп пынхан бакышлы Ягшылык гелипди ахыры. Гөзлери хич бир гөзе меңземейән Ягшылык! Ол хә басырлан тулумлары асышып йөрендир, хә газанларың башындадыр. Аял-гызлар сарган эдйәндирлер, пейнирдир гурт эйдәндирлер, янлык-янлык яг аляндырлар. Ол нирә гитсе-де, нәме этсе-де өзүни Ягшылыгың дүйбүне гөз етмейән гөзлериниң ызарлаяндыгыны билйәрди. Энтек дүйшүне-де гыз гирмедик, дүнйәде сөйги диен җадылы гудратың бардыгындан бихабар оглан учуп йөрди! Он үч-он дөрт яшлы гөдек иң говы, иң мәхрибан адамың гөзи шейле болмалыдыр, эҗем пахыр боланда ол хем маңа шейле середерди дийип ойланярды.

Шол язлага гелнен йыл түркмениң дурмушында болмадык бир пажыгалы вака башланды. Багана үчин гузы өлдүрилип башланды, озал гоюн ызында болмадык оглан болмалысы, эдилмелиси шейледир дийип кабул этди. Эмма чопаның йүзүниң чытавуныны гөрүп, нәмедир бир өзүне дүшнүксиз задың боляндыгыны дуйды. Догры, Гайып не гөзел буйралыҗа гузуҗыклары гузы сойянларың хамана мекгеҗөвениң голчурыны артан ялы эдип, дамагыны чалага-да хамыны сыпырышларыны гөренде агысы тутярды. Эмма нәтсин! Дүнйәни ясан Гайып дәл ахыры. Дүнйәниң ишине дүнйәни ясан җогап берер. Болмалысы шейледир! Йөне Горды чопаның кейпсизлиги Гайыбыңам кейпини гачырды.

Гиҗара бир ерлерден ит сеңкилдәп гелди. Онуң эринлериниң төвереги ганды. Горды чопан итини сынлап:

- Аждар-а иш битирип гелипдир, ханы муны бир яллаң - дийди.

Кечетелпек чукура атылып дуран җыррыклара тарап йөнелди. Онянча чолугың этҗек болян ишини аңан Мөвлам бай:

- Хайт, бейтме, хакыны бер. Бай малыны бахыл гысганар этҗек болярмың - дийип кәйинди. Шондан соң Кечетелпек Гайыба этмели

ишини эли билен дүшүндирип, сүрә тарап йөнелди. Гайып ылгап яшык демри (гысга саплыҗа юка ясы демир) ода салды. Гүйчли отда дессине гызаран демри алып барды. Кечетелпек гойны тутуп дурды, Горды чопан гуйругы элек ялы гысыр гойнуң гуйругындан салды пычагы. Гайып йүзүни нәдип кесе сованыны билмән галды. Гайып яңадан серетди. Чопан эййәм яшыгы басып гойнуң гуйругыны даглап дурды.Не дамҗа ган дамды, не гоюн дуйды. Диңе Аждар хезил этди. Гуйрук гапды. Горды чопан:

- Гоюн җанавар «гуйругым итиңки, гурда бермесе боляр» диермиш - дийди. Ана, шол гүн хем Гайыбыңкы чүвди. Ол эшекли сув гетирйәркә әпет көмелек тапды. Язың бу махаллары бу ерлерде көмелек көп боляр, йөне муң ялы көмелеги энтек хич ким тапмадык болса герек. Эдил гапланың гапан гуйругы ялы-да… Ол гелшине эшегиң сувуны дүшүрмән ылгады Ягшылыгың янына. Ягшылык, бай, бегенд-ов. Гайып онуң бегенени үчин бегенди. Кечетелпек оларың болуп дуршуны гөрүп дессине эшегиң челеклерини дүшүрмесе, байың гахарланаймагының әхтималдыгыны билип, челеклери гөтерип дүшүрди. Гайыбың болса Ягшылыгың гөзлерине бендиван болуп дуршы дуршуды. Энтек сөйги диен задың нәмедигини билмесе-де оглан мунча мәхелләниң өңүнде, гараз, бир гыза бейле чиңерилип середип дурмалы дәлдигини магат билйәрди. Йөне гөзлерини гызың гөзлеринден айрып гидип биленокды.

Агшам эркеклер бир одуң башында, аяллар бир одуң башында, яш оглан-гызлар хем бир одуң башында отурардылар. Гызлар ләле какарды, соңундан огланлар гөреше чыкарды. Гызларам эгеле болуп, олара томаша эдердилер. Илкинҗи оглан орта чыкан бадына Ягшылык Гайыбың гөзлерине серетди. Гайып шол бада балагыны инҗигине ченли чызгап, атылып орта чыкды. Обадан гайтманка чепикси, ярым гөвүн огланың орта чыканыны гөрүп өзүне гөвни етйән оглан гөреш тутмады. Ерине чепикси бир огланы орта чагырды. Өзүне гөвни етмезчилик эдилйәндигини дуян Гайып лал барып шатыр-шутур гөвни етмезчилик эден огланың билинден япышды, оңа-да тутмага абай берди. Асыл йөне гөрдүмем этмеди. Улумсы оглан бир биллешенини билйәр, бирем ерде ятаныны. Үч гезек йыкылансоң улумсы оглан аглайҗак-аглайҗак болуп ортадан чыкды. Гайыбың янына икинҗиси гелди, ол хем йыкылды. Асыл ядадымам ёк, бир четинден йөне йыкып баряр. Дөрдүнҗи гезек өзүне хас гөвни етйән бир оглан чыкды, онуң яшы хем месе-мәлим улуды. Икиси биллешди. Эдил шол пурсат Гайып башыны

галдырды вели, шол мәхрем, шол пыяла гөзлере дүшди. Ол гөреши унутды. Бир салымдан хем гүрпүлдәп ере языланыны билип галды. Гайып лал асмандан гөзлерини айрып билмән кән ятды, ери инди ол Ягшылыгың гөзлерине нәдип серетсин! Ол еринден тарса галып эййәм гушагыны чөзмәге етишен яңкы огланы орта чекди, ол элини салгап гөреш тутмакдан боюн гачырды. Горкмакдан дәл, әсгермезликден. Гайып нәдерини билмән гахарына бир эли билен чигнинден, бир эли билен хем инҗигинден тутуп огланы ёкары гөтерди, ортарада айланды, оны зыңмага ер пейледи, шонда гырада дуранлар одуң ышыгына Гайыбың гөзлериниң яшарандыгыны гөрдүлер. Гайып лал яңкы огланы алшы ялы ере гойды-да, бар гүйҗүни эдип гараңкылыга ылгап гитди… Хәли биринҗи огланы йыканда «Гайыб-а Хыдыр ата душупдыр» дийшен огланлар «Гайып демиреле душупдыр, дәли-хов ол» дийшип ызындан гарап галдылар.

Шолдурда-шолдур Гайып Ягшылыкдан гача гезди, пете-пет душаянларында хем онуң гөзлерине серетмеди.

Язлаг тамам болды. Язлагчылар ёл шайыны тутуп йөрдүлер. Олар бу гүн ир билен шграмалыды. Ине, шонда Ягшылык оны пейләп ахыры пете-пет габат гетирди. Гайып бойнуны бурды, эмма гыз эмай билен онуң алкымындан тутуп, өзүне серетдирди. Гайып улудан алан демини чалаҗа гойберип, гызың пыяла ялы овадан гөзлерине серетди. Гөрсе, шол овадан гөзлере яш чайылыпдыр, юкаҗык дуры гөзяшларың аңырсында овадан гөзлер балкылдап дур. Гызың нәзиҗек додаклары кемиш-кемиш эдип бир затлар диййәрди…

Гайыбың гөзүниң өңүнден гызыл гүлли алавлап дуран чигиллемли байырларам, көрпе гузулы агыр сүрем, гайда-гаймалашык болуп йөрен язлагчыларам йитип гитди. Кечетелпек Гайыбы чагырмадык болса, олар бирек-бирегиң назарларына бенди болуп дурҗакдылар. Кечетелпек нирден гелди дийсене шу арада? Гайып ичинден кәйинип бейлесине середен махалы, Ягшылык икисине габак астындан середип дуран Мөвлам байы гөрди-де, аягының әдилен тарапына бимаксат йөрәп уграды. Бирденем, өзүниң язлагчыларың арасындан чыкып бaряндыгыны дуюп, өзүни эле алҗак болды, нәме эдип нәме гоянда илиң гөзүнден сыпып болҗакдыгы хакда ойланды. Гайыбың гөвнүне болмаса хәзир оңа диңе Мөвлам бай дәл, тутуш язлагчылар середип дуран ялы, еңсесинден дикилйән назарлардан басылды, барыбир чыкалга

тапып билмән Кечетелпегиң янына йөнелди. Гелшине дүйә йүк уруп дуран Кечетелпегиң ишине көмеклешен болуп, йүки дүшүрмәге башлады. Кечетелпек эли билен оңа бир затлар дийдиде, эдил шу махал Гайыба ил гөзүнден четрәк ерде иш буюрмалыдыгыны дуйды хем шол иши буюрды. Гайып ок болуп дүйпгоша бакан энди…

Ол таягыны асмана оклап гидип баршына оны гапярды, ене оклап ылгап баршына гапярды. Парч болуп ятан отларың үстүнден ашыр атып, ашыр атып далҗыкды. Гөк отуң ичинде серлип ятды, мавы асмана бакды. Асманың хер еринде бир гоюн сүрүси ялы ак булут эда билен йүзүп барярды. Ол мавы асманың шейле чуңлугына, Ягшылыгың гөзлери ялы чуңлугына, асла оңа назарың етмейәндигине хайранлар галды. Бирденем асманда Ягшылыгың назар етмейән балкылдап дуран гөзлери пейда болды. Ол гөзлер эмай билен гырпылып, гырпылып пышырдаян ялыды. Кирпиклери санҗылып дуран назарлар, не ширин сиз! Бир селлемден, асмандан йүзүп барян булудың гойры көлегеси онуң үстүнден гелди-де, пыяла гөзлери гара шалына долап гитди. Гайып гөзлерини юмса-да шол гөзлер гөрүнйәр, өзем нәзиҗек бир сес эшидйәр, хакыт эшидйәр, Гайып лал эйлесине-бейлесине ялтаклады: оңа нәме болды, ол шинди сызмадык, дуймадык бир дуйгусыны башдан гечирйәр. Нәмекә ол? Гайып гулакларыны чокалады, төверегине ялтаклады. Эл билен сыпалап ясалан ялы овадан байырлардан ашырым атып гелйән ел хем, хова хем, чигиллемли ййлалар хем, асла бүтин дүнйә сүйҗүди. Гайып лал тамшанды. Онуң гөвнүне бир иңкис гитди… Ол гызыл көз болуп эдил гапдалҗыгында алавлап дуран мелевшәни ёлага-да ийип гөрҗек болды, эмма дөзмеди, шол махалам гапдалындан бимеҗал сүйшүп барян от йыланыны гөрди. Мес-меле йылан: ол оны эмай билен элине алып бойнуна чолады. Яңадан элине алып, оңа «өз дилинде» бир затлар гүррүң берди. Соң ене бойнуна орап, ёлуна рована болды, пыяла гөзлер болса онуң алнындан гөзетим ялы голайласаң сүйшүп барярды. Ол пыяла гөзлере тарап барярды. Ол гушлук гидишинден иңрик гараланда гайдып гелди. Язлагчылар гидипди, гоюнлар ятырды. Аждар билен ганҗык шөвүр чекйәрди. Кечетелпек билен Горды чопан оңа нирә гитдиңем, нәме ишледиңем диймеди. Гөйә хич зат болмадык ялы, чай ичип нахар эдиндилер.

Ине, бу гүн болса шол гудратлы гызың какасы Мөвлам бай сүрә гелйәр ахыры. Мөвлам бай! Бай, Гайып бу гүн хызмат эдер-ә!...

Мөвлам бай Сайыл байың көрпе оглуды. Сайыл бай шинди әлемден өтменкә өз патасыны алды: довар бары сойлуп мәрекә нахар берилди,, үчи, едиси, кыркы эдилди. Йөне өзи ягың ысы барардан алысда болмалы экен, шол себәплем оны кеҗебеләп гелин гетирен ялы бир гүн өңүнден Горды чопаның гошуна гетирдилер, пахыр кеҗебә-де зордан ярапдыр. Асылзада бай өзи дирикә ашыны-сувуны бердирди. Аял-эбтатлар сес этди, доган-гарындашлары аглады, ол махал Гайып яшаҗык огланды, ол кимдир бириниң өленини гүман эдип какасындан сорады, какасам оңа Сайыл бай өлди дийди-де, онуң өлүшиниң йөне бир дессурдыгыны айдып бермеди. Кырк гүнден соң Сайыл бай гелди вели, тас Гайыбың зәхреси ярылыпды. Гайып өлиниң дирилип гелшини илкинҗи гезек гөрйәрди. Ол Сайыл байың дирелип гелмегиниң себәбини сорамагы бирхили гөрди, хич кимем оңа бу көне дессуры дүшүндирмеди, йөне ол ичинден «бай адам-а өлүмем ёк борлы» дийип ойланды. Шондан бәри хем каксының я эҗесиниң бирден-бири яңадан гайдып гелер диен бир инчеҗик тама онуң калбында яшаярды. «Диңе бай адамлар дәл, говы адамларам дирилип гелип билер-ә…» Өз ашыны-сувуны берип, өз гөвнүне җай эден Сайыл бай ики оглуны янына чагырып: «Огулларым хайсың ерсаты байлыгымы алҗак, хайсың ерүсти байлыгымы - икиси тылла терезиде чексеңиз хем дес-деңдир» дийипди. Улы оглы сөвдагәр болансоң Сайыл байың алтын-күмүшине, пулуна хырыдар болды. Мөвлам бай болса онуң довар, йылкы, дүе, сыгыр сүрүлерине эе болды. Дөвран бай өңки эдәхеди билен кервен гуруп Кәбил, Машат, Бухара, Тәхран, Хиндистан диймән сөвда эдйәрди. Обаның мен диен йигидинден он алтысы барды. «Башыңда тәҗиң болмаса, обаңда тәҗириң болсун» дийилйәни чын экен. Хиндиниң гүл ыслы чайыны Даштам обасы ичди, Машадың мавудыны даштамлылар гейди, Кәбилиң хурмасыны даштамлылар ийди…

Мөвлам бай агаҗетден узын адамды, чекгесинде пешехордасы барды, асыл Пенди этрапларында пешехордасыз адам душмаз, булар оны таңры тарапын өз тагмалары хасаплаярдылар. Мөвлам бай айда бир гезек хер бир сүрүсине барып гайдярды, яз айлары-ха тутуш айлап чопан гошда болян махалларам барды…

- Кечетелпек сакар токлыны сой, гойны мен алып чыкарын, сен Гайыба көмеклеш, ол яш огландыр, эйт-бейт дийип дурмалыдыр. Аждар мениң билен гидер. Бир салым гоюнлары айлап гелейин.

Горды чопан гойны өрә сүрди. Саман дызыңданам гечйәрди, шол себәплем бирки сагата айлансаң җанаварлар дүйпгоша тарап йүзүни өврүберйәр… Кечетелпеге эмел етди. Таңры оны шейле бир гөдек эдип ярадыпдыр вели, гойнуң ызына дагы салар ялы дәлди. Газы газдырып йөрмели йигитди. Аңңал бурунды, гөзлерем гөкди, дилем дийсең пайыш. Ол сөгмек үчинем сөгмезди-де, йөне сөгер гойбәрди, билйән сөзлериниң галабасы сөгүнчди…

- Гайып хан, яңкы чопан атаңың айып гиденини эшитдиңми? -- Бай, эчил-дә… Хол, токлыны сой диййәр. -- Ол гүлди. -- Бир токлың би адамлара нәм боляр? Аңрың хабар тапманка бәри гутаряр. Сен шол токлыны сой, менем шол гысыр галан гойны сояйын. Өзем көпей оглы, ыза галайсаң, эшитдим-эшитмедим дийме, газаның голайына гетирмен!

Гайып лала дүшүндириш грек дәлди, хемише-де бай геленде шейдилйәндигини ол билйәрди. Дессине бир токлы билен бир гоюн союлды, гойнуң этинден ишлекли эдип, горсава гөмәймели эдип гойдулар, токлының этини болса газана гапгарып ода галладылар. Икисиниң багрыны, бөврегини сыха дүзүп ийдилер. Онянча бай хем гелип етди. Олар байың өңүнде чай гоюп, келлебашаяк билен болдулар, эмма келлебашаягы Кчетелпегиң өзи арассаламалы болды. Бай донуны ясгынҗак алып чай ичип отуршына Гайып лала нышана дикдирип, энтек ягы хем говы сүпүрилмедик түпеңи билен нышана атды. Гөрле муны, түпең гөчен бадына бәш-он әдим алныңдакы самана от дүшди.

- Хә, иңлис түпеңи бизиң сәхра от берәйҗек экен. Гой гоша ченли янсын, мен энтек нышана атҗак. Соң сөндирис.

Кечетелпек көне кечесини алып, тә от җыназа ериче мейданы якянча гарашып, соң оны өчүрди. Соң Мөвлам бай атаны билен хич яна от дүшмеди. Йөне чопан таягына гейдирип, Гайып лалың әдими билен ики йүз әдимде дикилен гоюн келлесини хер окдан соң ол тәзелемели болды. Гайып лал тә иңрик гаралянча авчың тазысы ялы ики гапдала ыглады. Кечетелпек болса «Байың гызыны алҗак болсаң, бай, ылгарсың-а» дийип, оңа эллери билен гыҗыт берйәрди. Гайып лал Мөвлам бая гөркезмән оңа юмрук мазамлаярды, себәп Кечетелпегиң айдып дуран затларына бай дүшүнер өйдүп, онуң гара җаны галанокды, эмма Кечетелпек лал

дилинде оңа «Зүвветдин болма, сениң дилиңе бу желегайда менден гайры дүшүнйән бармы?» дийййәрди. Аслында, Гайып Мөвлам байыңам, Горды чопаныңам йөнекейже затлары хем дүшүндирип билмейәнини геңләп отурмазды, себәп ол бай биле хәли-шинди дуз-эмек болуп йөренок. Горды чопаның болса эллери аманат ялыды, онуң нәме дийжек боляндыгыны Гайып лал гөрежине бакдыгы билерди.

- Хей, Амаш акгамың оглы, мунда гел ханы, атаң ялы мергенмиң я эли терс битенлерденмиң? - дийип, ол лалы гөдек херекетлер билен янына чагырды. -- Ал, түпең дагы дәл, сеңки болсун, атаң пахыр ялы мерген болмасаң хем түпең сесине тисгинип дуран болма! -- Гайып лал нәме этжегини билмеди. Бир түпеңе бакды, бир бая. Онуң алжырап дуршуны гөрен Кечетелпегиң гөхи гелди, ол элини келеменлендирип уграды. Гайып лал чым-гызыл болды, гахарына бәс гелмән бурны дессине дерледи, элини аркасына тутуп юмругыны гөркезди, Кечетелпегиң вели пиңине-де дәл, гайта лал дилинде сугшурып гидип отыр. Кечетелпек хезил эдип гүлди. Мөвлам бай хем нәмә гүлүнйәнини билмесе-де, гүлди-де:

- Ери, Keче, нәме гүлйәниңи айт бакалы, бизем хезил эдип гүлели - дийди. Кечетелпек бирбада нәме дийжегини билмән, өзүне ойланмага пурсат берип, апаң-апаң басып байың янына уграды.

- Гайыба совгат берленде аларлар дийсем, көпей оглы нәме диййәр-ә. «Мен диййәр хем-ә хамыр эдип гөмме нан биширмели, хемем түпең гөтермели болдумымы? Бизе нанчы бир леллим огланың бирини гетирип бер, мен йигит чыкдым диййәр» дийди. Бай Гайыба мылакат билен гарап:

- Гайып хан, чопан наныны биширмек йигидиң ишидир, түпең гөтермегем - дийди -- ал, шуны саңа берйән.

Гайып лал кын гүне галды, ол Мөвлам байың мылакатлы, мәхрем бакышына середип нәдерини билмеди, себәп Кечетелпек оңа лалчалап: «Сен түпең атып билмесең, гызымы бермен» диййә дийип дүшүндирйәрди. Гайып болса Ягшылыгың ады тутулан еринде өзүни йитирйәрди. Гайып хер хал түпеңи алды, ере ятып ики элини байра мәкәм дирәп ченеди, йөне эллериниң титрейәндигини дуйды, ол горкудан дәлди, Кечетелпек билен икисиниң гүррүңүне бай дүшер өйдүп гара жаны галманды. Эгер иңдем элиниң титрейәндигини дуйдурса, я нышананы уруп билмесе, бар онсоң Кечетелпегиң гыжыдына чыдап билсең чыда!

Ол кән нышана алып ятды, ол шу пикирлерден башыны гутарҗак болярды, ахырам өзүни эле алды, нышана дерек какасыны парчалап дуран демирели онуң ерине элтди. Демирел ики дызына дызанаклап какасыны парчалап дур. Гайып бар арыны дишинден чыкармак ислейән ялы дишини гысды, чеп гөзүни юмуп мәшәни гысды. Гоюн келлеси пытрап гитди…

- Берекелла, Амаш акгам гайдып гелди. - Ол Гайып лалың аркасына какды.

Гайып чым-гызыл болуп, утаняндыгыны хем дуйдурмаҗак болуп, Кечетелпеге өзүниң Горды чопаның янына гитҗекдигини айдып, ызына-да гараман саманы тас айырдына етип дуран отлук билен байырлара дырмашып уграды. Онуң дадына Ягшылыгың кирпикмен, дүшүндирип болмаян гарайышлы гөзлери етди. Ики байырдан ашансоң белент бир байрың үстүнде атанак эгрип отуран Горды чопана гөзи дүшди. Горды чопан депәниң үстүнде чархыны айлап Чархыпелек баба ялы болуп отырды. Горды чопаның гөзи хем Гайыба каклышды, ол элини пеналап ашаклап барян гүне серетди-де, еринден турды, Гайып лал онуң гойны гоша бакан сүрҗекдигине дүшүнди.

Горды чопан бир төвра чопанды. Ол малың ызына дүшсең сен чопан болмарсың, мал боларсың, сен адам чагасы ахыры, мал сениң ызыңа дүшмелидир диерди. Сүри Горды чопаның нәме этҗек боляндыгына онуң хер бир херекетинден аңарды. Аңмаса Горды чопан олара хезил берйәрми?

Шу йыл яз паслы ахырлаберенде Мөвлам бай хер сүрүден ики йүз төвереги мал айрып тәзе сүри топлады, адатдакысы ялы сатмады, базара сүрмеди. Тәзе сүринем Горды чопаның элине берди. Йыгындыдан йыгнанан сүри Горды чопана-да, Кечетелпеге-де, Гайыба-да иш болды. Хер бөлеги бир чопаның бакан малы, тербие гөрмедик мал гошулышыбам баранок, бөлек-бөлек даргаберйәр. Горды чопан сүрини Дашлы гая җылгасына сүрди. Кечетелпек мунуң себәбине дүшүнди, эмма Гайып лал өзүниңем гойна алып гидилишне, ерине гоша сакман эдип Аждарың галдырылышына асла дүшүнмеди. Сүрини гушлуклар Дашлы гая элтдилер. Дашлы гая дийлен ер бир берк гаялары ай берип дуран җылга экен. Бир дербентден гечсең боланы. Горды чопан ортарада Гайыбы отуртды. Дербенде-де Кечетелпеги гоюп, элине таягыны алып, балагыны дызына ченли чермәп, аягыны яланачлап, гоюнлары Гайыбың дашындан айландырып уграды. Гара сув

болянча гыкувлап, бай, җанаварлары ковалад-а. Өзем гөхи гелйәр, җанаварларың не эесини гойды, не эесиниң энесини… Соң Горды чопан Гайыбың еринде отурып Гайып таягыны келеменлендирип сүрини айландырып уграды. Ол халыс дурансоң гезеги Горды чопан алды. Гайып дербенди саклады, Кечетелпек орта гечди. Шейдип булар ики өвре гезеклешдилер. Гүн мазалы гызансоң, Горды чопан сүрини Дашлы гаяң этегинде ятырды, өзлерем гаяң көлегесинде сүйндилер. Ир эртир херси үч кәсе яг ичип гайдансоң олар не сувсаярды, не аҗыкярды, не ыссылаярды. Гүн өйлә санансоңам ене җанаварлары айландырып уградылар… Өзем «айлан» диен гыкув билен ковалаярдылар. Эртеси ене үчүси хем өрә гитди. Ине, шонда дүйнки ойнуң дүйп манысына Гайып кемсиз дүшүнди. Горды чопан ортада атанак эгирмәге башлады, гоюнлар болса даша гитмән, харман малы ялы чопаның дашында айланып отлап йөр. Шол гүн агшам гая барып от якып узак гиҗе-де җанаварлары одуң дашында айлап, даңа якын гоша гелдилер. «Ана, инди сүри болан болса герек, галың мен чопан дийип эгнине таяк алып чопак-чолук болуп йөренлериң өзүни бакмалы ахыр» дийип ол зейренди. Шодур-да-шодур сүри Гайып дагың өңки сүрүси ялы болды Айлан диймек етерликдир. Гайып болса депесинде кәярым бир таягыны шувладып айлар вели, сүри айланыбийр.

- Чопаның байлыгы өрүсидир. Галың мен чопан дийшен болуп йөренлер йыл бойы гезмели өрүсини бир ая етирмән басгыладып чыкар, гоюн җанавар болса биҗай арасса малдыр, бир гечен еринден сийдигиң ысыны алар-да тей отлап мазасы болмаз. Ач өләйҗегини билмесе, чүм-чүм иер. Ана, шейдип, бир четинден ийдирип гитсең, гойнуң мыдама абат бор.

Горды чопан мамла экен, асыл гойнуң бакмасам аңсат, гайтармасам. Сайың ортасына бар-да таягыңы дик, асла таяк герегем дәл, отур, ят, тур дашыңда айланар йөрер җанаварлар. Бу сайың отуны иенсоң аңыркы сая геч. Шейдип ики-үч ёла гөчсең, өзи гараятагына бака уграбийир.

Горды чопан сүрини гоша гаршы сүрип гелйәрди, Аждар Гайыбы гөрүп гайтды оңа гаршы, йүзин салып гелшине-де Гайып билен диклешди, эдил адам диклешен ялы. Дик гулаклы, гуйругы кесилмедик, ите гөрә узынрак, келлеси кичирәк, гөвреси хас улы сыртланписинт Аждар бады билен оны йыкды, Гайып чеелик билен гайтарып ене оны ере басды, бир мейдан якалашдылар. Гаплаң алдыгына оны ялаярды. Икиси басдаш чага ялы басалашып хезил

этди, гөвүн солпусындан чыкды. Горды чопан аңырдан гелшине итиниң шәхдиниң ачыланына бегенип, хиңленип гелйәрди. Гайып лал гачса, ит ковалаяр, ит гачса Гайып… Гүн болса эңегини ере дирәп, яшар-яшар болуп барярды.

Шамлык эдиндилер, Горды чопан сими көзе сокды.

- Кечетелпек, ханы газмаңы ал бакалы, дүнйәниң леззети шондадыр.

Кечетелпек дашы махмаллы, махмалың дашындан мейданда чыг чекмесин дийип эдилен кече гаплы дутары эле алды. Пессай хеңлерден чалып башлады, Горды чопан болса саза чала башыны ырандырып кейпини эдйәрди. Арасында Мөвлам бай хем бир ёла, ярым ёла дартярды, ол нешебент дәлди, йөне шу дүнйәниң бир ерде кейпи бар болса хеммесинден дадып, леззетини алып, хезилини гөрүп йөрен бигам байды. Горды чопаның кейпиниң етер мүддети гелипди, эмма ол шол башыны япырып, келлесини ырап чекип отырды. Мөвлам бай шу йыл гузы сойдуралы бәри Горды чопаның өңки Горды чопан дәлдигини, бирнеме совашандыгыны дуйярды, ёгса-да бу махал агзының түссесини хем гойбермән деңине гыгырышарды. Багана үчин уммасыз гузы союлҗагыны эшиденде Горды чопан Мөвлам бая:

- Бай, пәлиңден гайт, хей бир гузы ягшы, ики гузы ягшы, унуп чыдамасаң он гузы сойдур, хей, ики-үч йүз гузыны хем сойдураймак бормы?! Пәлиңден гайт, ата-баба гөрлен-эшидилен зат дәл би этҗек болян ишиң - дийипди. Мөвлам бай болса:

- Горды акга, ата-баба дөвүр галмады инди. Замана булашяр, замана. Би четиңден иңлис, о четиңден орс гелйәр. Яраг эдинмели, яраг!...

- Гелселер гидерлеремдә…

Горды чопан байың өз сөзлерини диңлемейәндигини билип геплемесини бес этди, ичинденем «пәл азман бела бакмаз» дийип мениң атам-а айдан дәлдир, гөр-дә» дийди. Мөвлам бай билен Кечетелпек гиҗәниң бир чагтына ченли гезеклешип айдым айтдылар, Горды чопан болса ховвасыны етирди, өзи вели айдым айтмады. Мөвлам бай атың бөкдериги билен гетирен ики саны иңлис түпеңиниң херсини оларың бирине берди, үчүсем түпеңли болды.

- Багананың ойны бу. Несип болса бу йылкы йүңем женап Майкл бая сатҗак. Үч-дөрт гүнлүкде Сөег батыр билен Мейменә гидип гелдик. Горды акга, иңлислериң тутумы, яшайшы би

гөренлериңден дәл. Биз дагы олаң янында бир хәки мал ызында энтәп йөрен чарва.

- Би түпең нәмә герек?

- Бейледен орс гелйәр...

- Гелсе гидерем-дә…

- Гитмез!

- Нәме, олаң юрдуна сув чыкыпмы гитмез ялы, маймын болуп гидер, асыл гитмәге яраса… - Гүррүңе Кечетелпек гошулды.

- Кечетелпек, сен энтек орсы билеңок, чөпде-чөрде сан бар, оларда сан ёк, юрдунда болса бугдай билен кертишгеден башга зат битмейәрмиш. Орс эййәм Бухары, Хываны боюн эдипдир, Кокант ханлыгыны пытрадыпдыр. Индем Шагадамда йүк яздырып гидип отурышы… Аңырсы ики йылдан сизем берк болмасаңыз алар диййәр җенап Майкл бай. Ана, яраг шонуң үчин герек.

- Иңлисем-ә өвренишдирсең мазасы болмаз! -- Горды чопан пикирни айтды.

- Иңлисиң юрды гаты дашда, деңизденем аңырда. Өзем ынсаплы, хана Хиндистанда, овганда сөвда-сагыг эдип гезип йөр. Машгалаңа гөз гыздырмаяр, худайыңа питҗиң атмаяр. Баганаңам болса, йүңүңем болса, халыңам болса, атыңам болса, биминнет сатын алып дур. Дашдакы душманы ковмак аңсатдыр, яманы голтугыңдакы душман. Ол бир ичиңе гирип абайыңы алансоң керебе дүшен ялы эдер.

- Би сең өз пикириңми я яңкы җенап байыңкы! -- Горды чопан чиңерилди.

- Би агам Дөвран байың пикири. Нәме онуң бармадык ери, гөрмедик юрды бармы? Ол «орсуң яман ери ичиңе гөчүп гелйәр» диййәр. Ахмал болмаң узага гитмән уруш болар диййәр.

- Тапсана шоң ялы бир дөвлетли гүррүңи, ёгсам малың ызында мәләбермәмиз галды - дийип, гүррүңе ене Кечетелпек гатышды. Оңа Горды чопан аларылды. Эмма Кечетелпек дилине гелен сөзи саклап билмән айдып галды. - Ким билен ким урушҗакмыш?

- Иңлис билен орс!

- Ханым, иңлис билен орс урушса, гырылан түркмен болар!

- Хава, - дийип, Мөвлам бай чайыны овуртлады. -- Ики көпек сүңкүң үстүнде урушса герек. Сүңкем бизиң юрдумыз болмалы.

- Хә… иңлислер биз билен уршуң дийибә багана түпең чалышян дәлдир. Бизи орса гаршы урушдырҗак болян болаймасынлар!

- Яраг берсе бор, ким эли түпеңли ата-баба юрдумыза гирсе уршыбийрис. -- Кечетелпек муртуна элини етирди. Бир салым ара дымышлык дүшди, Мөвлам бай ики дызына элини дирәп:

- Биз орс билен урушмалы борус. Орс гошун чекип гелйәр, иңлис болса сөвда этмәге… Агам-а дүнйә пайлашыга дүшди, гүйчли дөвлетлер дүнйәни пайлашып йөр диййәр. Биз хем пайлашыга дүшмежек болсак, яраг эдинмели, ок эдинмели, гараз бигам болмалы дәл.

- Мөвлам бай, сен онсоң ол женап Яйкыл бай билен нәдип гүрлешип билйәң?

- Кечехан, ол түркчәни билйәр, билмедик еринде-де янында бир мапрач гыз бар вели, эдил жедирдәп отыр. Асыл түркменче гепләп отыр, чалгырды-зады ёк. Бойны дагы бир гарыш, ап-ак сачынам өрмән аркасына гойберипдир вели, периң бар-да… Көйнегем дызындан чалажа гечйәр.

- Вах… -- Кечетелпек хайран галды. -- Хакыт эркек адамлаң янында шейдип отырмы? Бай мени алып гитмәниңем говы болайыпдыр. Иңлис билен уршы туташдырып гайдардым. Топук гөрүнсе мен боламок…

Горды чопан ардынды. Ол хенегиң ери дәл дийдигиди.

- Мөвлам бай, ол ак хелей түркменчәни багана сатын алжак болуп өвренмедик болаймасын!... -- Ол хелей йөне хелей дәл болаймасын. Гадым шалар хем жансыз иберенде йыгын чекжек юрдуның дилини билйән айярллары үч-дөрт ай өңүнден иберер экенлер.

- Айярам болса, динсизем болса, шонда-на горкуп отурмаң, инди ол Сөег батырың гужагындан чыкды?…

- Женап Майкл бай Сөег батыр билен ики-үч йылдан бәри ашна. Хумар ойнадык. Мен-ә әхли пулумы утдурдым - ол шол гыза эсеван этжек болун оюн билен ишиниң болмандыгыны гизледи. - Сөег батыр женап Майкл байы жүллүкгөтен гойды. Майкл бай хызматкәрлерине ене пул гетир дийди. Сөег батыр болса башда хер ким өйден чыкман янындакы байлыгыны ойнамага шертлешендигини ёгса ойнуң гаты узага чекйәндигини ятлатды. Женап Майкл бай сапанчасыны гойды, онам утдурды. Өйүни гойжак болды, Сөег батыр этдирмеди, онсоң ол нәтжегини билмән яңкы гызы гойды. Гыз башда этмежек болды, эмма женап, женап боляр. «Кетген», «Кетген» диен ялы эдип өз дилинди бир

мадырдады вели, гыз разы болайды. Найынсап Сөег батыр гызам утды. Йөне гызы ызына берди…

- Гызы ызына берди?...

- Берди, йөне җенап җенап боляр, сөзүнде мерт дуруп, Сөег батырың пайтунына атды гойберди перизады. Ине, бизе-де Сөег батырың берен шейтели. -- Ол сапанчаны гөркезди. Сапанчаны сынлап башлан Кечетелпек:

- Пахай, бизем сени чүйрүк байсың өйдүп гиҗе-гүндиз малың ызында энтәп… Пахай, сен бай, депсең депренмез Сайыл байың оглы боланың нире, Сөег батырча болманың нире? Әкитсең болмаямы бир хорҗун гызыл пулы? Нәме сен оны билиңи агырдып газанямың, утдурсаң болмаямы Дөвран байың мүлкүне ченли… Пәхей, мунуң алып гелйән задыны… Муны гахары гелсе Наззы усса-да ясап билйәр… -- Ол гүррүңиң арасында Сөег батыра сөгмеги-де, өзүне сөгмеги-де, пелеге сөгмеги-де унутмаярды. -- Хай, иши гайдан пелек, сен кими бай эдип йөрсүң, хәй сениң чархыңа бир… -- бай онуң бурумының етендигини билип, сесини чыкарман йылгырып отырды. Ол Кечетелпегиң сөгекдигине белетди, чакдан чыкмаса гечирйәрди. Он-онки йыл мундан озал мал бакып йөркә, онуң янына Мөвлам бай гелди. Икиси саглык-аманлык сорашянча сүри бирнеме аңры гитди. Кечетелпек шунча «хайт, гочайт, гайт» дийййә вели, сүри үнсем беренок. Мөвлам баям дүшүш: «Кечехан, өңки дийййәниңи дийиберсене» дийди. Кечетелпек йүрек эдип илкинҗи гезек байың янында сүрә бакып «гайтдайт, эйәңи пылан эдейин» дийди, сүри хырра ызына дөнәйди… -- Йылгыран болма бай, онуң ялы пери түркменде ёк болса, гидели Сайыллардан галан хазына-депинәни алып, шол җенабың ене бир перизадыны утуп гайдалы. Сен оюн ойна, ол ак гыза аңкармасыны өзүм оңарын. Саңа ак гыза аңкарып утулып гайдан ага диерлер… - дийди.

Бихабар отуранлар түпең сесине тисгиндилер. Серетселер, ода голай гелен мәхнет йылан товланып чарп урярды, онянча түпең икинҗи гезек гөчди. Шонда оны атаның Гайып лалдыгыны билип галдылар. Икинҗи ок мазалы деген борлы, йыланың чырпынмасы говшады. Отуранлар өр турдылар. Ак сачы топугындан ёкарсы гөрүнйән гызы гөз өңүне гетирип отуран Кечетелпек томмайлы таягыны алып хүшгәр барып йыланың келлесини мынҗыратмакчы болды. Мөвлам бай:

- Түвелеме, түвелеме, Амаш акгам өлмән экен, түвелеме… - дийип, үч ёла түйкүрди. Гайып лал монча болды. Йөне Гайып лалың атан окундан йыланың янына от душды. Сары саман дессине гүпледи, чалаҗан йылан тансчы гыз ялы, ялында урнуп башлады. Горды чопан оңа тиңкесини дикип эсли отурды-да:

- Хә, би ярагың-а шейлерәк экен, бай! - дийип, көп манылы дымды.

Олар ишлеклини чыкарып, кейпсиз иймәге башладылар. Мөвлам бай виски гуюшдырды.

- Кечехан, ханы шунданам бир ичип гөр, иңлислериң хелей пашасының ичйән кейпимиш шу?

Мөвлам бай билен Кечетелпек ичди. Кечетелпек:

- Пәхей мунуң закгундыгыны… - дийди. Мөвлам бай:

- Кейпи бардыр, энтек гөрерсиң… - Сүйҗи затда хей кейп бардыгыны гөрдүңми? - дийди.

- Ишдәңем ачяр, мес эдйәр, гызыл җыллы эдйәр, көпрәк ичсең гөзүңе хер-хили пери-пейкерем гөрүнйәр.

- Сизиң яңкы пери шуны ичип гөзүңизе гөрнен болаймасын…

- Ёк-ла… Йөне Горды акга, мен-ә җенап Майкл бая бир өзүмизиңки ялы ит сөз берип гайдандырын… Ай, олаң ити говы гөрши чакың дәл.

- Ити түркмен ялы говы гөрйән миллет болмаз…

Горды чопан сөзе башлаҗак, бир зат айтҗак болуп гобсунды, эмма гойболсун эдип морталач дымды.

- Ай, Горды акга, олар хов, итини хакыт өйүнде саклаяр, итем бизиң итлер ялы дәл… Җенап Майкл бай маңа итини өвдүрҗек болуп җан эт-дов, мен болса «сен энтек бизиң итлери гөреңок, ислесек биз ити сыртлан билен ганҗыкдан, ислесек мөҗек билен ганҗыкдан, ислесек гаплаң билен ганҗыкдан хем алыберйәрис, галың бир итлеримиз бар, дүелини агдаряр дүеси-мүеси билен». Чакында дуран дәлдирин-дә, «маңа-да бир шоң ялы ит тапып бер» дийип япышды ятды. Гайрат эдип шу йыл хем бир гүҗүҗек алып бер, мени йүңсакгал этмән…

- Мөвлам бай, мен инди ол кесбими гойдум…

- Ол нәме дийип?

- Дийиби шол, җанавар хор боляр, ганы даглара дартяр, ганы ал ган күйсейәр, элдеки болуп билмән хеләк боляр. Адам билен өз асылкы тебигатының арасында пелесаң уряр… Таңры билмән бир иш эдйән дәлдир. Оңа гаршы гитсең болмаз. Алып гөр, гатыры…

Эшек билен атдан болан җанавар, йүке верзиш, агыр гүне чыдамлы, йөне не эшек, не ат, диңе иймәни-ичмәни билйән, бокурдагы үчин эмриңе кайыл маңлайы гара җанавар. Хайван-у-ынсан таңры кадасындан чыкса болмаз. Несил бермез… Аждары гөремде йүрегим параланыберйәр… Мен инди гүҗүк алмарын…

- Гепиң түкел ерими?

- Хава.

Бу махал ганлы этден гарныны гөзәп гөзи кемсиз җөвхерленен башына шинди ичип гөрүлмедик шерабың (вискиниң) хумары уран Кечетелпек чопаның ол ишден боюн гачырмагыны ислэп отырды, оңа шумат адамың башармаҗак юмшы герекди. Гаплаң билен гарпыш дийсеңем ёк дийҗек дәлди. Ол гобсунып:

- Горды акгам ругсат берсе, гүҗүги биз аларыс, өзем мөҗекден я сыртландан дәл, хакыт гаплаңдан… йөне сен Майкл байдан ене бир ак гыз гетирип билсең боляр. Бир перизат геллеҗелем болалы. Нә биз Сөег батырдан кемми?...

Горды чопан гечиң өң аягы ялы болуп угран чолугына аларылып бакды, эмма болҗак иш болупды.

- Горды акгам ругсат берер, мен бәш-он гүнден огланларың бириңден ганҗыгы иберерин.

Бу махал Гайып лал өзи билен хич ким гүрлешмәнсоң, оларың биманы херекетлериңден хич зат аңман Мөвлам бая тиңкесини дикип, ондан Яшылыгың кешмерини агтарярды. Җахан яйрап угранда Мөвлам бай атына атланды…

x x x

Дүйпгошуң депесинде даззаркел айланып йөр, бу говулыгың аламаты дәл. Гоюн ызында гезйән адамлар-а бу гуш онда-мунда айланып йөрсе, кем гөрмейәр, шоң айланан ерине айланып гөрәймелидир: я бир уклап галан гузуҗык, я бир ярадар болан кейик-пейик бардыр. Ол маслык агтаряр, нәлетсиңмиш бу гуш хатда дири җандардан хем маслык ысыны алармыш, гел-гел инди мунуң Гайыбың депесинде айланып йөрмеси нәме! Даззаркел бүргүт ялы мерт гуш дәл, ол тә авы усургаянча барып билмейәр, усургадыгам, дессине ики гөреҗини үзүм ювудан ялы эдип гойбериберйәр. Хәй, нәлет сиңен! Билбилгөе-хә берлен ынсан гөзүнем дилиниң астында саклаяр, бу болса… Белкем, какасыныңам гөзүни шу дейюс чокандыр… Гайып лал келлесине

гелен бу айылганч пикири ковҗак болуп башыны талавлатды, эмма сүйнүп ятан какасы хем айланып йөрен даззаркел гөзүниң өңүнде хас-да җанланды. Ол гошдан түпеңини алып чыкды, эркана айланып йөрен гуш болса иңлис түпеңиниң гудратына ынанмаян ялы, пиңине-де алмады. Бирден бир якымсыз назар оңа аркасындан гарап дуран ялы болды. Хава, ковуп барякаң ызыңа серетмели, сенем бири ковуп барян болмасын! Елли гүн болансоң бурнуна бир ыс хем уран ялы болды. Ол атмасыны гойболсун эдип, ылгап гарданың гүммезине чыкды. Демиргазыга сиңе-сиңе серетди, онуң бол тикилен ак көйнеги ышгының гуран япрагы ялы пасырдаярды. Гайып саг элини көлегеледип алыслара гарап кән дурды, ызлы-ызына хованы ысгады: ягшың ысы ёк, йөне адаты саманың ысындан гайры бир ыс хем бар ялы болуп дур.

Гушгының өйләни мыдама-да елли боляр, инд-ә нәме басым пасыл чалышҗак. Хова җокрадып, нәдерини билмән эпгек өсдүрип, харасат турҗак болуп дур. Гайып ене хованы ысгады, гөвнүне болмаса ховада түссәниң ысы бар… Бу этрапларда гайры ерлере гаты бир махсус болмадык бир бетбагтлык бар: яз паслы байырларың оты гойнуң гөзүнден, дүйәниң дызындан дийилишинденем гечйәр. Чомучлы, порсугамаклы ерлерде-хә, асыл гуланларам гөрүнмейәр. Йыл говы геленде отлар томсуң авусыны алман гурамаяр. Кейигокаралы, чомучлы, порсугамаклы ерлер эдил җөвен экилен ялыдыр. Чопанлар порсугамагы халамаяр, себәп янгын боланда порсугамак янгының яраны болайяр. Елсиз махалы янгын боланда хем ол хатарлы, себәп сәхел ялын дегдиги пөвхе гарны гызярда ярылып, ханха таягатыма гызыл ялын болуп янып баряндыр. Нирәни өчүрҗегиңи билип билмерсиң! Ынха, дүнйә сары саман ялын ялы болуп ятыр, елиң угруна, гүнүң нуруна хут ялын ялы. Мунда отдан хатарлы зат ёк, чопан-чолугыңам, мергенлериңем ялңыз горкян зады отдыр. Бу сәхра от дүшсе дадыңа Алла-да етишмез! Шол себәпли чопан-чолукларың башчарамазы елли томус гүнлери чай хем ичип билмейәр, мергенлер-ә, түпеңине дәриден соңам кече дыкяндыр, окдан соңам. Ёгса түпең атдыгың озалам бахана арап ятан байырлар эдил гүпләер.

Ине, оны болса шейле говы түпеңи ясап билен иңлислер билмәндир, эгер эйледен гелйән орсларам билмедик болса дүнйә от алар!...

Нәче хүшгәр болунса-да йылың йылы янгын болуп дурандыр: чопанлар оны йылан тоюндан туряр дийййәр. Гайып шинди йылан тоюны гөренок, йөне айдышларына гөрә сансыз йылан үйшйәр дийййәрлер, ортада болса ики йылан бири-бирине чырмашып ракс эдйәрмиш, ынха шол ики йылан бир-бирине чырмашып гучушанда самана от дүшермиш.

Шемалы ысырганып дуран Гайып лал бир ерлереде янгының турандыгыны аңды, алысда, салгым ялы үмезләп дуран задың хем харасат дәл-де янгындыгыны дуйды, сүриниң ыга, Гарлы даглара тарап алнып гидилендигини хакыдасына гетирди, дессине хем шол тарапа эңди. Шемалың угруна ылгамак еңилди, ылгадыгы сайы шемалың гүйчленйәндигини, пеззик пешмеклериң хем гапдаллашып уграндыгыны дуйды. Байыр ызына байыр ашды, эмма не гоюн гөрүнди, не Горды чопан. Кечетелпек болса бу гүн оба гидипди. Халыс далҗыгып энчеме байыр ашансоң бир сайың ичинде ериң гөбеги ялы болуп дуран бейик депеде Горды чопан донуны көлеге эдинип эртекиден чыкан Чархыпелек баба ялы болуп атанак эгрип отырды… Лал хыйкылда чалымдаш сес чыкарды, йөне ол сеси хем агзында шемал какып алды гитди. «Вах, янымда Гаплаң боланда эййәм Горды чопана янгының етип гелйәндигини дуйдурарды. Хей, гапыл адам, сен дуйга гезек геленде хайванча-да ёк». Горды чопаның донуны пасырдадып шемал йыкып гачырмадык болса, мегер ол шиндем Гайыбы гөрмезди. Чопан үстүни алдыран адам ялы зөвве еринден галып, Гайыбың атанак болуп гелшине, элини узадан тарапына серетди, йөне отуран ери сайда болансоң ол хич хили якымсыз аламат дуймады. Харасадың турандыгыны ол Гайыпсызам билйәрди, элиндәки пишгесини гутарса ол турҗакды, хер бир харасатда алҗырап гойны гоша сүрер ялы, ол башчарамаз чопан дәл ахыры. Гайып оңа херекет билен янгының гелйәндигини айтды, эмма чопан диениң чопан боляр, әвмезек боляр. Гайып чакмак чакылышыны гөркезди, от якылшыны гөркезди. Горды чопан нәмәң нәмедигине дүшүнди, йөне әвмеди. Гайып лал болса онуң дашында шиндем дүшүнен дәлдир дийип пелесаң какярды.

- Дүшүндим, оглум, дүшүндим. -- Ол башыны атды, гойнуң башыны бир гыгыранда җемледи. Гойнуң янында Гайыбы гоюп, сүриң ыгына гечип, сары самана от берди. Гайып лал бызбыдыклаберди: өз айдан задына чопан терс дүшүнендир өйдүп, лалавлап, яңадан дүшүндирҗек болды. Эмма чопан оңа херекет

билен сүриң янына бармагы буюрды. Кеселигине йигрими-отуз әдим ылгап яңадан самана от берди, шейдип ол үч-дөрт ерден от якып гойберди. Гитди сары саман от болуп. Ана, шу ерде хем Гайып лал илкинҗи гезек ялңыз өсүп отуран порсугамагың от алышыны гөрди. Эндамына йүпек өйме чоланан ялы гарныны гәбердип дуран порсугамак атылып хонда дүшди, дүшен еринденем янгын башлады. Чопан гайдап гелйәнчә демиргазыкдакы байырдан илки түссе толкун атып инип уграды. Бирсалымданам адамбойы белентликдәки ләбик сил ялы болуп ялын гөрүнди. Гелйән әпет беланың өңүнден ок ялы болуп кейикмидир, айракмыдыр, мөҗекмидир, тилкимидир, гуланмыдыр эдил өңбайрага гойберилен ялы болуп гелйәрди. Душман улы боланда бирек-биреге ягылык дагы йитип гидйән экен. Гайып лал алҗырады, тебил тапан сүриниң дашында айланды. Чопан болса гыкувлап сүрини яңкы отлан ерлериниң гара көйүк мейданына сүрҗек болярды, эмма ховур уруп дуран ере гирәййәрми җанавалар. Соң чопан нанчы гойнуң өңүне гечип чокайлы аяклары билен көзлери эйлә-бейлә сүрүп, гумуны чыкармага башлады. Бирсалымдан бурум-бурум түссе дамага долуп демикдирип уграды, ялын инди адам бойы дәл-де, әпет гаяча барды, ыздан гелен беланың хас чөкдердигини аңан җанаварлар янан мейдана гысмылҗырашып гирдилер. Лалың бурнуна чиркизилйән пашмагың ысы урды.

Янгын гүйчли боланда онуң ызындан атлы етип болмаяр дийип чопанлар раст айдар экен. Кичирәк пешмеклер метеор кимин гызыл от болуп депәнден учуп баряр, әвүп-сәвүп ере галташанда, ол тая хем от берип гөтерилип гидйәр. Шейле элхенч томаша, йөне муңа томаша этмәге шейтан ёк. Кейигокаралар, чомучлар партлап ярыляр. Горды чопаның сакгалы, силкмеси гоюнларың йүңи, Гайып лалың гашлары чиркизилди. Мәхнет-мәхнет писсе агачларында хөвүртге гуран гушлар депеден кә ашак инип, кә асмана гөтерилйәрди. Хөвүртгеде гызылетене гушҗагазлар найынҗар җүйгүлдейәр, өзи ялы ялаңач писселере дырмашан йыланлар ховра чыдаман ашаклыгына гачяр. Писсе агачларының чыбыклары, япраклары янярды, хөвүртгелере от дүшүпди. Яныр дуран писсе агачлары ылла аклы-гызыллы эсги бары асылан булуч шехитлериниң агаҗы ялы әлемлерини пасырдадышып отырды. Өзүни оңаран җнлы-җандар ялның өңи билен Гарлы даглара тарап мычып барярды, әпет гызыл бела болса аҗал болуп ызыны алып

ковалап гитди, дүнйә ала түсседи, асманда әпет учгун болшуп гуш-гумрусы найынҗар сес эдйәрди.

Янгының ызы билен түссеси хем гечип гитди, горды чопан түсселәп дуран асмана бакып дога окаҗак таква ялы эллерини асмана серди. Асмандан гурум ягярды. Горды чопан дем салымда хайваның-ынсаның ырсгыны алып гиден от беласына лагнат окаярды. Асмандакы Гүн гөйә тамдырда ятдан чыкарылан күлче ялы болуп гызарып көйүп барярды…

x x x

Гаплаң Горды чопаның сабрыны сув эдип увламады, ол гиҗесем гара бермеди, эмма нәме үчиндир екеҗе мөҗегем агшам гара салмады. Аждар ялы итиң болаймаса бу этрапларда элиң яраглам гойнуңы эртире алып чыкмак хыллаллады. Эртеси өйләнара ит бир ерлерден сеңкилдәп гелди. Чопан дессине бир түркмени гойнуң гуйругыны кесәгеде итине берди, ярашмак иследи, аслында, ол итиниң гөвнүне дегмәнди, Кечетелпекдир я Гайыпдан өйкеләндир өйдүп гүман этди. Ит мыңңылдап уран элек кимин гуйруга серетмедем. Гуры Горды чопаның бир җанаварың гуйругыны кесип дагланы галды.

…Гечен асырың етмишинҗи йылларында Пенди этрапында язлага гөчүп соңра кемсиз орнашан түркменлериң байлыгы гөрлүп-эшидилмедик дереже-де артярды. Йылың-йылына от доюмлык болярды, байлара чопан-чолук тапмак гара гөргүди, себәп тутан чопан-чолугың азап хакы дөрт-бәш йылда бир сүри болайярды, шол себәплем байлар көпленч өз чопанларына алтын-күмүш пул төләрдилер. Эйлеси Керки, бейлеси Сарагт, ашагы Мары, ёкарсы Овганыстана ченли аралашан пенди байларының тезегине ченли гызыла өврүлип барярды. Олар гидип яңкы ады агзалан ерлерден талабан тутуп гелйәрдилер, хөвесигини гөчүрип гетирйәрдилер. Марыда, ягны шәхерде аркаба-арка отурып түчҗар бай болан дөвлетли адамларың сүрүлери инди мунда ере-гөге сыгмаярды.

Аждар ит дийсең хем ит дәлди, онуң энеси ганҗыкды, атасы болса мөҗекди, хакыкы Хиндигуш дагларының мөҗегиди. Горды чопан ялы башчаран кишилең йылың-йылына шуң ялы гүҗүкден дөрт-бәш санысыны эдинердилер, йөне гүҗүк етишибердиги Мөвлам бай бир баханаҗык тапарды-да «Горды акгам бардыр

мениң» дийип ичине-дашына гечип алып гидерди, гөрсең оны я бир дост байына совгат берендир, я бир селки чопана сүрә берендир. Ол Аждары шинди гүҗүккә бир диләп гелди, эмма чопан бермеди. «Иңлис байына сөз бердим, ене бир гүҗүк алып бер» диймесиниң себәбем шол гезек Аждарың берилмәндигиди.

Асылам Мөвлам бай эли ачык байларданды, яшаян байларданды. Хер гүн бир ерден чыкарды, атлы Пенди, Ёлөтен байлары, Сарагт хем Керки байлары билен гатнашыкдады. Доганының сөвдагәрлигем бу бабатда оңа ёңсуз пейда эдйәрди, себәп ол дүнйә ягдайларындан хабардарды. Ол орсларың Харазмин тарапларында эден урушларынам, Бухара, Хыва тараплары өз раятына гечиренинем, Кокант ханлыгыны газап билен сындырандыгынданам хабардарды. Ниҗе йыллар бәри Хиндистанда месген тутан иңлислер Овганыстан велаятларына аралашярды. Мөвлам бай муны өз терезисине салып салдарлап гөрйәрди. Иңлислер сөвда эдйәрдилер, инисиниң айдышы ялы иңлислер яраг чекип гелсе-де, бәхбиди бар еринде ызына сөвда эдип гидйәрди. «Мата-марлакдан башлап ислән задыны зада чалышян иңлис гурат ярагы билен хем ол затлары алып билҗек ахыры» диййәрди. Юрдундан җыда дүшүрилен адамы дүнйәниң булашаны билен горкузып болмаҗак экен. Горды чопан «гой, булашсын, бизиң үчин инди булашмаса дүзетдирмез. Ики доган урушса, арачы гелен хем гүйчлиниң тарапына гечсе, дава муң ялы ерде хөкман ят гошулмалы боляр» диййәрди. Горды чопан ол уршы башдан гечирипди, гылыч сырып, җан алып җан берипди, еңилибем ёкарык сүйшмели болупды… Мөвлам байың яраг сатын алып гидип отурышыны өз яныдан макуллаярды, йөне мечев бермейәрди.

Горды чопан сүриң ык тарапындакы депәниң үстүнде перишан болуп отуран итини гөрүп гыйылды. Асла башда ганҗык алнып гидилен гүнүнден онуң перзи үйтгәпди, халыс ити чыкып вагшылашып барярды. Аслында-да, мөҗек билен итден болан ит мөҗекден хем ёвуз боляр, япышан ерини гопарман айрылмаяр, сәхелче зада хыңранып дурандыр. Йөне Аждар яшаҗыкка, бай, мәхремд-ов. Гайып билен арман-ядаман басалашярды, эйлесине-бейлесине гечип, ики аягында дуруп хезиллер эдйәрди. Горды чопан итини буйсанч билен сынлап-сыпалап: «Аллатагала би җанавары дилсиз-агызсыз ярадыпдыр дийип күпүр хем геплейәрис, ери муңа серет, бу җанавара дил нәмә герек, би гөзүңе бакып,

гепини дүшүндирип дур, дүшүнибем дур. Белкем, бирибар буларың шейледиги үчин дил берен дәлдир. Адам пахыра болса дил берсе-де дүшүнишип биленок. Акылыңдан айланайын первердигәр» диерди.

Аждар өрә чыкан сүриң кә о гапдалына, кә бу гапдалына гечип бир бейигрәк ери сайлап итотурышыны эдип узак отурярды. Өңкүлер ялы чопаның хаҗык-хуҗугына гөвүн бөленокды, ылла гөвнүне деглен адам ялыды. Ёгса, онуң гөвнүне ким дегсин! Оңа хайбатлырага-да «хайт я йит» дийилмейәрди. Ол «Аждарым, Аждарым» дийлип айнадылып, гойнуң эти билен улалдылыпды. Энтек гүҗүккә чопан оңа үч гайра дузлы нахар ийдирипди, иймеҗек болса-да ийдирипди: ол иен дузуна вепалы болсун дийип эден ишиди. Эмма җанавар аслына чекйәр өйдйән, ай, хава-да, «ит - ата, әр дая» дийилмәнми нәме…

Аждар бу махал гойнунлары мәлемесинден ганың ысыны алярды, дамакдан зогдурылып акян ганың ысы бурнуна уруп, гөзүниң өңүне ганың реңки гелйәрди. Онуң тебигатында иймек диен кеселден башга бир дерт ояныпды. Онуң парчаласы гелйәрди, ата-бабасы ялы кейикдир умганы йүз угруна какып гечмек гарҗашык дуйгы болуп калбыны лерзана салярды. Онда ата-баба вагшы ган ояныпды. Ол адам билен Гарлы дагларың арасында хеләк болярды. Ол ит билен аматыны тапса сүрә голайлаян мөҗеклериң арасында хеләк болярды. Сүрини еке өзи горап йөрен, өз вагшы ковумларына агыз салян, парчалаян шол җанаварларында өзүне якынлык дуйярды. Ол элдекилик билен ябаны дурмушың арасында өзүне орун тапман хорланярды… Муны диңе Горды чопан аңярды, йөне ол мунуң себәбини Мөвлам бай ганҗыгы алып гидени үчин хем боляндыр өйдүп пикир эдйәрди. Мөвлам байың ганҗыгы алып гитмесиниң хем бир себәби барды. Ол бир гезек геленде Аждар билен ганҗыгың ойнуны халамады: оларың достлугы хөвүрлиге гечендир дийип чаклады. Чүнки ганҗык билен Аждар бир-бирине шейле бир мәхремди вели, асыл олар ашык-магшук ялы бир-бирине сүйкенишип, дүнйә билен серлери ёкды. Мөвлам бай:

- Ганҗыгы алып гидели Горды акга, буларың болшуны халамок - дийипди. Эйдип-бейдибем ганҗыгы алып гидипди.

Горды чопан өз янындан Мөвлам бая кәйинди, ялңыз хем бикейп галан Аждара йүреги авады. Аслында Аждар кысмы итлер сүрүде ялңыз сакланяр. Олар ялңызлыгы билен хем иш битирйәр: икинди билен намазшам аралыгында бир увлаяр, ол не уввулда

меңзейәр, не итиң үйрүшине. Өзбашына бирхили награ. Шол сеси эшиден мөҗеклер онсоң ол ере гра салып билмейәр, барды-гелди гара салса-да ав алып билмейәр. Бейле ит аслының мөҗекдигине гарамаздан, мөҗекден гайратлы хем ёвуз, даяв хем урушган боляр. Бу этраба гелен махаллары, хәли-хәзирем Пенди байларыны мөҗеклер хеләк эдйәрди. Ёлбарс ялы алты-еди итиң болмаса, ыгышып йөрен мөҗеклер сүриң ишини гөрүп гидйәрди.

Горды чопаның әхли кейпини гачыран Аждар ене ики гүнләп йитди. Чопан сүрини Кечетелпеге табшырып, итиниң гөзлегине чыкды, кән байры, кән сайы айланды. Чопан Гарлы даглара бакан ўграды. «Гүманым сендедир, даглар» дийип Гөроглының айдымына хиңленип ёл ашды. Чопаның соңкы умыды шондады: себәп ол гүҗүги даг мөҗегинден алыпды. «Ата ганы алып гачандыр». Чопаның гүман эдиши ялам болды. «Эгер-де мениң бакып-беҗерен итим болса даглара гидендир, эгер-де ганҗыгы агтарып гиден болса, онда онуң ит болмадыгы! Мөвлам бая берип гойбәрин, ислесе иңлис байына берсин, ислесе чопан-чолуга, вах диймен».

Чопан җылгадан җүлгә, җүлгеден дерә, дереден зава дүшүп, айланды, ыз чалды, ахыры дамдам чешмесиниң башында ятан гуланы гөрди. Парчаланан гуланың янында ити ёкды. «Аллаҗанларым, гаравуллап ятырмыка, агыз-а салмандыр». Бирден чопаның сандыгына ховп аралашды. «Муны сениң итиң авламан гаплаң атан болса билдиңми!» шу ерде түпең гөтермән гайданына ахмыр этди. Дагларың йүзүнде отуран писсе дарагтлары хемме ери сынламага пәсгел берйәрди…

Бирхаякдан бир ерден Аждар чыкды, ялпаҗык чешмәң сувундан дилини шалкылдадып сув ичди, ятан гуланың дашындан айланды, эмма агыз салмады. Горды чопан эсли махал гарашып, еринден туруп гыгырды. Гулагы-гуйругы кесилмедик Аждар хемишекилери ялы гулагыны гайчылап, гуйругыны булап чопана гаршы гайтмады. Йөне бир чопана тарап серетди-де, сеңкилдәп гоша тарап уграды. Горды чопан ичинден өзүне: «Хай, оңармадың-ов, гарры көпек, ити эрбет утандырдың» дийип геленине ахмыр эдип, итиң ызына гараба-гараба дүшүп гайтды.

Мөвлам бай диен учурларында Аждарың хамрак ганҗыгыны иберди. Шол гүнүң эртеси Кечетелпек Гарлы даглара уграрман болды, эмма Горды чопан ругсат бермеди. Кечетелпек себәбини сорады. Горды чопан дымды, эртеси Кечетелпек яңадан сорады,

йүзүни кесерәге-де тутуп ызына гаран чопан «бу гүн сәхет дәл» дийди. Кечетелпек онуң сәхет дәл диен сөзүниң агзы угра айдылян затдыгыны, дүйп себәбиң аңырдадыгыны сызды. Белкем, Горды чопан чолугының кын ишлере баш гошяндыгы үчин гаты гөрйәндир, белкем, Кечетелпек ганҗыгы мөҗекден дәл-де, хут гаплаңың өзүнден ялдан чыкарып билсе өз абрайы гачар өйдүп ойланяндыр. Кечетелпек өйкелеҗек болды. Белки, чопан ики гүн бәри кейпи ачылып, ганҗык билен басалашып шәхди ачылан Аждарың хош гүнлерини узалтҗак боляндыр, мегер, ол шоны ислейәндир өйдүп пикир эдип, калбында кине сакламады. Гарашды. Ол чопандан бидин Мөвлам бая «Гаплаңдан гүҗүк алып берерин» дийип сөз берени үчин, иңлис шерабына, оны ясана хем ичене биркүч тапгыр сөгүп меселәни япды. Шол махал Гайып лал бир ерден чыкып агзыны үшүлевүк чалҗак огланыңкы ялы чөммелдип, эллерини келеменлендирип лак атды. Кечетелпек хем херекет билен җогап берди. Горды чопан оларың херекетини гөрмеди, гөрәенде-де ол бу нәмәлим диле дүшүнмейәрди, ол дили адаты диле терҗиме этсең шейлерәкди.

- Ганҗыгы алып хачан Гаплаң дагылара гудачылыга гитҗек?

- Бу гүн сәхет дәл.

- Гаплаң сәхедиң хайсы гүндүгини билйәрми?

- Гаплаң инди от йыланча-да ёкдур өйдйәрмиң?

- Гөр-дә, гиҗә галсаң сениң шол ганҗыгың мениң Аждарымдан ялдан чыкяр, онсоң Мөвлам байдан сөгүнҗи сен эшитмели боларсың…

Икиси-де йылгырды, йөне Гайып лал бу этрапларда диңе бахар паслы дүнйә чыкян, от солуп-сүллердигем зымах боян, асла чакмаян от йыланының хепде-де екеҗек гүн чакяндыгына мүңкүрлик эдйәндигини айдып билмеди. Ол хер гезек өңүнден от йылан чыканда илки элине аларды-да, хасур-хусур ерде гоюп хепдәниң гүнүни хасаплап гөрерди. Хатда ол от йыланың чакармыш дийилйән җума гүнем оны ойнады, эмма йылан чакмады. Яшулы чопанларың айтмагына гөрә, бир пыгамбер хут шу отлук мейданлардан гечип барярка, дүшләпдир, дынҗыны алып, ёла уграрман болупдыр вели, гамчысы ёкмуш. Гүр отуң ичинден гамчысыны кән гөзләпдир, эмма гамчы җан гирип ёк болуп гидәен ялымыш. Ана, шонда пыгамбер: «Хәй, йылан болмуш, нирә оварра болуп гитдикә?» дийип кәйинипдир. Онуң күпүр гепләни таңра аян болуп: «Пыгамберим, сениң гамчың йылан болуп умматыңы чакса,

нәхили болар?» диййипдир. «Бирибар, агзымдан бир сөз сыпды, гамчым йылан болса болсун, мени яланчы этме, йөне умматымы бир чакмасын» диййип налыш эдипдир. Роваят роваятдыр вели, йөне зәхерсиз от йылан Пенди топрагында яшаяр.

Гамча җан берен бахары бар Пендиниң!

Горды чопан Кечетелпеге ругсат бермән, ганҗык билен Аждары айры саклап гезиберди. Вагт кән гечди ахыры ол Кечетелпеге ругсат берди.

- Кечетелпек, гаплаң билен итден өнелге болян дәлдир.

- Ханы гулҗалы Аман Керре гаплаңдан алыпдыр диййәрлер-ле.

- Дийлен-айдылан кәндир, сен йөне гулагыңы габардып йөрме… Мөҗекден ялдан чыкарып гайдыбер…

Кечетелпек хош дийсе-де, ичинден асыл матлабына гуллук этди. Ол гаплаңдан хер эдер хесип эдер гүҗүк алар. Гушлук вагтлары Кечетелпек даяв гөк эшегиниң хорҗунына гәр гечини сувуна тай эдип йүкледи, иңлис түпеңине ынам эдип билмән, хырлыны өңүне кесе басып ганҗыгы ызына дүшүрип, Гарлы даглара тарап ёла дүшди. Аждары болса даңып алып галдылар, бай, җанавар урунд-ов… Гарлы даглар ховаң дуры махалы үстүңе абанып дуран ялам болса, Кечетелпек кән йөреди. Эшеги даявды, түйс сүриң янында мүнүлйән эшекди. О йыл гиҗе муны элхенч зәхерли кепҗебаш чакыпды. О җанавары какындырып алып баряр. Шонда Горды чопан дессине гулан ягыны эредип мылайым халда эшегиң агзына гуйды. Кечетелпегиң янында эшегиң җаны бармы, ики әңини чекип дурды, чопан гуйды. Соңра Кечетелпек ики дүйп яшыл өвсүп отуран йүзәрлиги газана салды-да икибаш гайнатды. Онянча эшегиң буды тулум ялы чишипди. Чопан онуң арткы ики аягыны мәкәм душап, әдикбийзи алып санҗыберди чишиң үстүне. Эшек чыдамаҗак болса-да басды әдикбийзи. Гайнап, мәжум болан япгыны бираз совадып, гөк эшегиң будуна япдылар-да мәкәм сарадылар. Гөни бир хепде геченсоң гөк эшек ене сүрә мүнүбермели болупды. «Ай, бу эшегиңем гөрмедиги ёкдур-ла» диййип, ол ёлда шол ваканы ядына салды. Чуң җүлгелере дүшен Кечетелпек гаплаң бар диййилйән дерә барды. Горды чопаның ишен танапы билен эшегини дагың бир булжумында даңды. Соң ганҗыгы элтип, чешмәниң ашак бака кертден товусян ериндәки гиң айтымда гөгерен писсе агаҗына даңды, бейлерәгинде болса гечини ене бир писсе агаҗына мәкәм баглады. Өзем гиң айтымдан ёкарык дырмашып, дүе ялы даша дувланды. Онуң депесинден гаплаң гелип

билҗек дәлди, галан тараплар болса гөрнүп дурды. Онуң отуран еринден гиң айтым элиң аясында ялыды.

Эшек ялы горкак хайван болмаз экен, муң ялы ерде-хә сәхел эсинден җыда дүшсе хынчгырып дурандыр: Мөҗек дагы гөрсе, горкусына «гөзүм гөрмесе боляр, сыртымы бөри ийсин» дийип, сыртыны өврүп дурандыр. Муңа Кечетелпек яш махалы сувчы эшегиниң ардыны ийдирип гөз етирди: мөҗегем найынсап экен: ичини бошадып өтәгидипдир. Хава, акмак хайваның горкагына эшек дийилйәр. Акыллы хайваның горкагына гечи…

Сакаллы-сармыклыдыр, эмма гөзи гадаганда. Ханха, сүрүң өңүне дүшүп барян ялыдыр, бирден ховп барыны дуйса, нәдип гиренинем билмерсиң, эййәм сүриң ортарасындадыр шейтан.

Шейтан болмасаң ким саңа гиден сүриниң өңүни чекдирер.

Ганҗык билен ялңыз галан гечи чекрәп уграды, мекир дейюс голай-голтумда чолугың бардыгыны билип хас хем надарлык эдйәрди. Ол өзүниң әкидилмек үчин гетирилмәндигини билмейәрди. Кечетелпек оклы хырлысыны гуҗаклап кән ятды, ай гөтерилип асмана чыкды, гаплаңың гара салҗагына ынамы азалып билине гушанан яглыкдакы наныны чыкарып иймәге отурды, гөзи вели гечидеди. Бирден гечиниң сеси галды. Ганҗык зынҗырының дашында пыр-пыр айланярды. Гаплаң я ёлбарс гөрсе өйдеки җанаварлар ган сиййәр дийилйәни чын экен. Ганҗык айландыгыча писсә долашярды. Кечетелпек нәче сиңе серетсе-де, зат гөрмеди, асыл гөрер ялам дәл экен. Даг билен реңкдеш мәхнет гаплаң ай ышыгында сайгардар ялы дәлди. Эдил дагдан ёнулып ясалан ялы, гымылдайса нәдерсиң. Ол этияч үчин дурдумы я ав атма леззетини узалтҗак болдумы, гараз эсли салым дурды, соңра авуна тарап йөрәп уграды. Голайлаберенде, бирден әдимлерини тизлешдирип, гечини пенҗеси билен бир какды, вели Кечетелпек отуран еринде башыны талавлатды. Гечи өлүминиң өң яны бир чекрәп етишди, эмма дадына хич ким етишмеди. Ганҗык ысгынсыз чыңсады. Гаплаң өз болшуна монча болуп, бир награ дартды вели, даглар-дашлар лерзан алды, Кечетелпек тас мәшәни гысыпды. Гаплаң билен душумак шерабың башында паңкылдап отуран ялы дәл экен. Гаплаң хованы ысгады, ганҗыгың яла гелен ысыны алан борлы, ол оңа тарап йөнелди, ганҗык хем горканда эшекден ибалы дәл экен, йөне аркасыны тутайды җанавар.

Хайван яла гелмесе бейлеки җынса дегмейәр, адам үчин болса пархы ёк. Ине, хайван билен ынсаның арасындакы ене бир тапавут…

- Инди нәмә гарашяң хайваның бири хайван, ягдайың ёк болса ий гәр гечини, йөрите гетирдим, ёгса-да башла-да… -- Кечетелпек пайыш сөгүнди. Гаплаң даш-төверегине гарап бир салым дурды: ол Мөвлам байың юмушыны битирип, җенап Майкл байы гүҗүкли эдәерли гөрүнди. Эдил шол пурсат хем зензеле болуп аждарха ялы бир бела тогаланып етип гелди. Ол бела гелшине гаплаң билен алшып гитди. Кечетелпек ол гелен задың нәмедигини тей аңшырып билмеди. Бир салымдан ай ягтысына башга бир гаплаңың гелендигини билди.

- Майкл бая ики гүҗүкли болҗак-ов… -- Кечетелпек о сөзи җаныянгыҗына дийсе-де дийди вели, ишиң бүтинлей булашандыгына акыл етирди. Дуршы гахар-газап болуп гелен беланың ол өз ити Аждардыгыны соң дуйды. Гаплаң билен ити ала-вагырды болуп бир-бирини гемирйәрди, итиниң асгындыгыны дуюп, ол атайын дийип гаплаңы энче гезек нышана-да алды, эмма ики гүйч шейле бир гидишйәрди, херекетлер шейли бир чаласынды, ай айдыңлыг-а бейле-де дурсун, гүндизиң гүнем нышана алып ынанып атып болар ялы дәлди. Эгер итинден урайса, пушейман эдип аңырсына чыкып билмеҗекди, онсоң итиңи урдугың гаплаңың ёвуз пенҗесине-де гарашыбер, онуң нәме билен гутарҗагам көре мәлим. Онянча ит гаплаңың алкымындан агыз салды, эмма өзи ашагына дүшди, гаплаң җанаҗыгына алмаз ялы дырнаклары билен итиң гарныны, юка ерлерини персала эдйәрди. Чолук яңадан нышана алды, болмаҗак болса болмаз экен: гаплаң бокурдагыны сыпдырҗак болуп, ики яна урнуп, итиң астына дүшди. Кә гаплаң үстдеди, кә ит. Гүйҗүниң асгындагыны дуян ит гача дуруп гаплаңы чекип уграды, ызда болса гиден учут барды. Кечетелпек сәхел эгленсе паҗыганың эрбет гутарҗыгыны дуюп, бир элине силкмесини, бир элине ак саплысыны алып дашдан-даша, кертден керте товсуп ашак энди. Шунча хатырҗем басяндырын өйтсе-де даш бары тогаланды. Эдил шол пурсат хем ит гаплаңың алкымындан азыны сыпдырды. Гаплаң хас нәмәлим улы ховпуң аркасындан гелйәндигини сызып, ынсаның ысыны алып аркан секреди. Кечетелпек икиси диклешди. Телпекли эле агыз уран гаплаң силкмәни бир силкди вели, Кечетелпек эли омурдандан ёлнуп гидендир өйтди. Чолук нәче чаласынлык билен онуң

гөвсүнден ак саплыны гойберендирип өйтсе-де, гаплаң чеелик билен ай ышыгына ялпылдаян тыгдан совлуп етишйәрди. Ит хем бу вагт өзүни раслап, гаплаңың арт аягындан агыз салып чейнемәге башлады. Онуң авусыны дуймаяндыгыны билип гаплаңа хопба болды, онуң зарбына Кечетелпек, гаплаң хем ит тогаланып ганҗыгың үстүне гайтды. Ганҗык бир ваңкырды. Чолук пурсатдан пейдаланып, ак саплыны урды, пычак ишледи. Гаплаң адама топуланда Аждар яңадан онуң хыкыртмагындан алды, өңки гыллыклы еринден агыз салды. Гаплаң ити алкымында гөтерип адам билен сөвешйәрди, хакыт маяҗына гетирип чеп пенҗеси билен Кечетелпегиң йүзүне бир уруп, дарап гойберди. Чолук гапдала сүссенеклэп гайтды, гаплаң инди ит билен сөвеше гирди, алҗырап өзүни йитирмедик Кечетелпек пайыш сөгүнип, хернә гаплаңсың дийип пычагы уруп уграды. Гаплаң бокурдагыны сыпдырҗак болуп, адамдан яңадан ар алҗак болуп шунча җан этди, эмма Аждар тей сыпдырарлы дәлди. Үстүне сүрүнйән гүйчлериң җуда ёвуздыгыны дуян гаплаң пурсат арады, оңа ялңыз бир чыкалга барды, ол хем такдыра гачып, дик гаядан товусмакды, себәп башлы-барат урулян пычак хәли-шинди эндамына батярды. Гаплаң арт пенҗелериниң бири билен адамың аягына какды, пенҗәниң гаңрычаклап дуран йити дырнаклары чолугың долагындан гечип этине орнады. Инди адамың хем сыпып билмеҗекдигине гөз етирен гаплаң гара гүйҗи билен икисинем иденекледип гая тарапа алып уграды. Ит хем муны дуйды, эмма бокурдагы гойберсе-де болҗак дәлди, бир салымдан Кечетелпек, гаплаң, Аждар дик гаядан дүйпсиз учуда бакан сүйшди. Дүнйәде өзүнден гүйчли адам бардыр өйтмейән Кечетелпек пычагынам зыңып гаплаңың еңсесинден гуҗаклады, ыза чекмәге сынанды, эмма гаплаң гаплаң боляр, алкымындакы ите леңңер берип гойберди. Ит гайтды, бадына гаплаңам гайтды, ишиң ишден геченини сызан Кечетелпек гаплаңы сыпдырды, эмма гичди, ёңсуз гүйч онуң аягындан пенҗәни сыпдырмады. Кечетелпек йылдырым чалтлыгында пикирленип етишди. Ашага, гөзяш ялы йылпылдап ятан дашлыга аман дүшмек үчин диңе гаплаңы ашагыңа алмалыды, гой, урулса-да даша гаплаң урулсын.

Бирхаюкдан хол ашакда элхенч гүрпүлди эшидилди. Ганҗык эртире ченли ол тарапа гарабам билмеди…

Кечетелпекден дынман гиҗәң ярымында ёла чыкан чопан даңданлар буларың үстүнден гелди. Бокурдагы мәкәм чейнелен

гаплаң өлүди, итиң өлүдиги-дiridиги нәмәлимди, гапдалда болса эл-аягы, йүз-гөзи эндам-җаны гана боялан Кечетелпек ятырды. Горды чопан ахмыр билен башыны яйкады…

Горды чопан Кечетелпеге хем итине үч гүн хер дүрли отдан япгы тайярлады, үч гүн гойна-да Гайып лал гитди, сувам гетирди, нахарам тайярлады. Мундан бетеррәк ярадарларам үч гүнден өзүни тутярды, вели, Кечетелпек оңалыбермеди, ярасының ызасы гайтса-да, үшүдип-гыздырмага башлады, махал-махал йүреги буланып уграды, муны чопан ягшылыга ёрмады, йөне Гайып лалы өрә угратҗак вагты.

- Иним, мен бир Сөйүналы обасына барып гайдайын, сен Гайыба айт, гой, ол тә мен гелинчәм сүрини гоша индермесин. Сениңем чай-сувуң янында, гапдалыңа иңлис түпеңини ал-да ятыбер - дийди.

Кечетелпек йылгырып:

- Нәме Горды акга, тебип гетирҗек болярмың, түвелеме, мениң ягдайым тут ялы, ханха Аждар-а эййәм даяныпдыр. Несип болса, мен хем эрте-биригүн аяк үсте галарын, нәме Кечетелпек инди итче-де ёкдур өйдйәрмиң? - дийди.

- Нәме, мен тебип гетирейин дийдимми? Пәхей сенем-ә! Нәме сең ялы гаплаң билен тутлушан гул гөрүлмедими?... Агшам эрбет дүйш гөрүпдирин, шу Халлы Назарлара чыкаран гызым, тей гөзяш эдип ятырмады… Багрыңдан өнен эҗиз-дә… Ятыбер сен… Ханы Гайыба-да айт, тә мен гелинчәм сүрини гуя гетирмесин.

Кечетелпек бир гепи гайталап отурмаян яшулының гүмүртик болшуны гайдып ызарламазлыгы макул билип, Гайып лала лал дилинде бир затлар дийди. Соңра:

- Горды акга, тә сен барынчаң бакыбер - дийдим, болупмы? - дийди.

- Болупдыр, итем энтәп гитмесин, мен муны ганҗыгың йүпүне даңып гидәейин. Бимеҗал дуйюс сеңкилдәп гитсе эрбет бор. Ганҗыгы болса Гайып алып гидер - дийди-де, дийши ялы эдишдирип, бу болян затлара оңлы дүшүнмән аңк болуп дуран Гайыба ганҗыгы үмләп, сүрини гөркезди-де: - Мен гелинчәм ганҗыгам янында болсун - дийди. Этмели ишлери бир лай икисине яңадан дүшүндирип сувчы гөхерди мүнүп ниредесиң Сөйүналы обасы дийип гидиберди. Эртеси гүн гүнорта болуберенде бир атлы билен етип гелди. Итиң ёклугыны гөрүп йүреги жигледи, йөне сыр билдирмән тебип билен тиркешип чалмара гирдилер. Бу махал

Кечетелпек гара дер болуп самрап ятырды, чеп тарапына гайтарыпдыр, агзындан гыллыгы саркып, кирли чопан яссыгыны сув эдипдир. Чопан бил яглыгыны алып илки онуң маңлай дерини, соңра гыллыкларыны сүпүрди, башыны гөтерип, яссыгыны бейлесине агдарды.

- Кечетелпек, иним, иним, ханы гөзүңи ач…

Тебип билен чопан биркүч ёла айдансоң Кечетелпек ыңраныпгөзүни ачды: онуң кешби горкунчды, гөзлериниң гөрежи гиңәпдир, өзем губарың аңырсындан думанлап дур.

- Кечетелпек, нәхили ягдайың?

- Шүкүр худая, Горды акга, йөне биҗай үшейән… Гар ягҗак болярмы?

- Говы ериң боляр иним, гары нә биз шу гүн гөрмелили, ине, оды галларыс, гора гирениң ялы борсуң - дийип, Горды чопан онуң үстүнден серпен поссуныны яңадан япды, этеклерини ашак салышдырды.

- Горды акга, дүйн Мөвлам баям утды… Ай, мең биле гитсе, хей, онуң алмадык галасы бормы… Иңлисиң бир ак гызыны алып гелдик… Көпей оглы дийсе…

- Иним, сувҗагаз ичәй. - Тебип шей дийди-де, додакларыны чөммелдип сув акандакы ялы сес этди. Кечетелпегиң зәхреси ярылды, тирсегине сөенип, гөзлерини петредип, ики-бака горкулы серетди. -- Хайыр, ятыбер инди, аркайын ят, мен хәзир деррев дердиңе эм эдерин - диенде хәлден гара җаны галмадык Горды чопаның дериси гиңәп гитди. Тебип чопаны алып даш чыкды-да, чете чекип:

- Болҗагы болупдыр - дийди.

- Нәме болупдыр?

- Халыс чопан болайяңов! Гөреңокмы нәм боланыны, гудуз ачыпдыр. -- Горды чопан шоны гүман эдип тебип гетирмәге гидипди, эмма худайёлы барыны айдып, гөвнүне гелен шол сөзи ковуп, «хернә гудуз ярмадык болса боляр, галанына сөйүналыларың тебиби бир эм эдер» диен ынамы дыр-пытрак болды.

- Нәме-де болса бир эм эт, ана, сүри сеңки, Халык ага…

- Чопан муң эми гутарыпдыр, би хәзир сува гирдирдигиң өлйәр. Гаты дерләберсе-де басырганып сува гарк боландырын дийип өлйә. Инди муң эми саг-аман өлмек… Сенем хабардар бол, дишледәйме өзүңи… Индиден бейләк мунуң җанаҗыгы башлар… Муң иен

нахарындан ийсең сен хем гудуз борсуң - диййип, гепләп баршына атына мүнди:

- Аклыгыңы бир алып гит ахыры…

- Алан ялы чопан!

- Ханы айт, муны нәдип дерлетмән болар?

- Чопан мунуң эми ёк, яңкы айданым, өзүңден хабардар бол, гөзүң гараңкырап уграса, башың айланҗак болуберсе, оба деп. Дессине етишсең, мен эм эдип билерин, өтүшсе велин… Мунуң эми өлүп сыпмакдыр… -- Ол атына гамчы чалып чүв гитди… Шонда чопан өзүниң хем гөзүниң гөзүниң гараңкырап гидендигини дуйды… Бирденем ёлда гелйәркә чаларак йүрегиниң буланҗак болшам ядына дүшди. Дүйн өгәни хем ядына дүшди. Дессине етишмек үчин гөхерди мүнүп Сөйүналы обасы диййип эңибермели бормы инди диййип ойланды. Тебибиң ызындан өмрүнде бир гезек хапа сөз диййип гыгырып галды. Ол гайдып геленде чолук гайтарып ятырды. Ол нәме этҗегини билмән, гайта-гайта онуң дерини сырды, көшешдирижи сөзлер айтды, алдыгына Худайы чагырды. «Гудузың зәхери йыланыңкыдан гүйчли дәлдир-ле» диййип эсли немәни алып гарасув болуп ятан йигидиң дишлерине чалды. Ядына гүпбе ити дүшди. «Бошанып оба гидәйдимикә? Аслында, ит гудузмыка я гаплаң? - билмели! Гайыбың янына гиден болса - хай, яш огландыр - харап эдәймесе биридир я зынҗырыны сүйрәп оба гидәйдимикә? Оба гитсе-де харапчылык эдер-ов». Гоҗаның гонҗуна гор гуйлуп эңди сүриң янына, не яданына бакды, не далҗыганына. Бир байра етенде башы айланып, гөзи гараңкырап, зордан йыкылман сакланып, багрыны самана берди. Бираз эссине геленсоң яңадан йөрәп уграды, гөрсе кәл болуп ятан гиң сайда сүри ага-яна айланып отлап йөр. Ол таягыны донуна илдирип гыгырып уграды. «Вах, чал, нәме богазыңы йыртып дурсуң!» Ол донуны булап башлады. Ахыры Гайып оны гөрди, чопаның элини салганына дүшүнип, Гайып лал сүриниң йүзүни гараятага тарап өвүрди. Чопан төверегине шунча бакса-да Аждары гөрмеди, йүреги гопуп башлады. «Хей, дейюсың ити оба гидендир-ов!»

Сүри гелди. Горды чопан ярым сагат элини келеменлендирип ити сорады. Агзы билен хав-хавлап гөркезди, гуйругыны булап гөркезди. Гайып оңа ганҗыгы салгы берди, чопаның гахары гелип, яңадан үйрүп башлады. Гайып икисиниң дүшүнишип билмеҗегине дүшүнип, Кечетелпеги агтарып чалмара гиренде депесачы үйшүп гитди. Гөрсе, Кечетелпек эдил ит отурышыны эдип ики

чигинлерине агыз салярды, бирден ол Гайып лалы гөрди-де йыршаршып «хав-хав» дийди. Чопаныңам, чолугыңам ит болуп үйрүп дуршуны, чолугың-а халыс перзиниң үйтгэнини гөрүп, яш огланың зэхреси ярылды.

- Горкма, Гайып, горкма, мен оюн этдим, оюн этдим… - дийип, Горды чопан зор билен йылгырып, онуң эгнинден элини ашырып, чете чекди. Гайып лал кә чопана бакярды, кә ызына өврүлип чалмара. Горды чопан оңа аталык мәхри билен гарап, йүрегини ерине гетирҗек болуп, өзүне зор салып йылгырып, ягдайы дүшүндирмэге сынанды…

Адамзат хайванат дүнйәсинден чыкып, энче мүңйыллыкларың ичинден гечип, дил хем акыл-пайхас кемала гетирип, гаты көп зат йитирипдир. Ол үстүне абанян ховпы энчеме вагт өңүнден дуймак, энчеме мензил алысдан ыс алмак, дилсиз әхли зады дийип билмек укыбындан җыда дүшүпдир. Йөне башга-да бир дил барды, ол дил бирек-биреге середип, йүз мимикасы билен гүрлешмекди. Ики дил билмейән бири-бирине душанда мүмкин болан зады бири-бирине дүшүндирип билйәр, ики саны айры-айры обада өсен лал бир-биреге дүшүнип билйәр. Йөне бир лал билен бир дилли бир-бирине дүшүнип билмейәр. Оларың бирек-биреге дүшүниш формалары башгачады. Ёгса чопаның йүз кешмеринден хем, лалың кешмеринден хем әхли зады окап отурмалыды. Чопан билен лала би дил аянды, эмма шинди би дилде чынлакай гүрлешип гөрмәндилер. Себәп лал чопан дурмушының чылшырымсыз ишлерине үмсүзем дүшүнйәрди, чопан хем йөнекей элуҗы эдилмели ишлери хелэк болман гарайышы билен дүшүндирйәрди. Хәзир вели булара чынлакай дил зерурды, шинди геплешип гөрмедик чынлакай диллери зерурды, себәп ягдай чылшырымлыды…

Горды чопан Кечетелпек билен нахар иендигин, өзүниң хә диймән гудузлаҗакдыгыны аңды, ол җан эдип Гайып лалдан Кечетелпек билен нахар иенини-иймәнини сораярды, лалың өз дийҗек болян задына дүшүнмейәндигини билибем ики элини будуна урярды, чопаны надыл эдендигини билйән лал дүшүнйәнден болҗак болды, эмма ол йөнтем мекирлигем чопан дуюп гатырганды. Чопан оңа ене «Эгер сен Кечетелпек билен нахар иен болсаң, дессине гөхерде мүн-де Сөйүналы обасына гит, барып мени ит ярды дийип Халык тебибе айт» дийирди хем Гайып лалы тебибе гөркезмән келтелик эдендигине ахмыр эдйәрди. Ахыры

Гайып лал дүшүнди, ол херекет билен «онуң билен нахар иймәндигини» дүшүндирди. Чопаның йүреги ерине гелип, «оңа гөхерди мүн-де оба гит, Аждары гөрсең, ат, ёгса ярамазлык эдер» дийди. Нәме онуң дийип дуран ве эллери билен лалың дилине терс херекетлер эденине Гайып лал аңсат-аңсат дүшүнәййәрми. Чопан вагтында Гайып лал билен гүррүңлешмәни өвренмәндигине пушейман этди. Яңадан дүшүндирип башлады, элине түпеңини алды-да, чопан билен Гайып лалың гең-таң херекетлерине сын эдип дуран ганҗыга тарап түпеңини гезеди. Ганҗык гарашылмадык вакадан алҗырады, илки чопан оюн эдйәндир өйтди, эмма хыйрсыз йүзүнде оюн аламатыны гөрмедик ганҗык гачҗак болды, чопан атды, эмма ок дегмеди, ганҗык ваңкырды-да товсуп япыдан ашып гитди, онуң өңи яйылып ятан текизликди. Чопан алҗырап бир хырла тарап ылгаҗак болды, дессине онуң оксузлыгы ядына дүшүп сөгүнди, бирденем Гайыба түпеңи берди-де, ат дийип гыгырды. Гайып гачып барян ганҗыкдан нышаналап атды, ганҗык түвдүрилип гитди. Түпең сеслерине гощдакы җайдан ики ёла җынсыз сес чыкды…

Дүйпгощдакы чатманың ичинде гүллелер эдил өзүне деген ялы болуп дуйрүлип Кечетелпек буланып ятырды, багырярды, ики дызына галып, келлесини талавладанда, ики яна эсрән эркегиң агзындан сычраян көпүк ялы гыллыклар сычраярды. Кечетелпек эйменч-эйменч гыгырярды. Чопан оны көшешдирҗегем болман Гайыбы алып ганҗыгың янына уграды, ганҗык чалаҗан экен: җанавар чыңсамасыны гоюп, эл яладып, эсе боя галдыран чопана найынҗар гарады. Чопан ол назара узак бакып дуруп билмән, Гайыбың элинден түпеңи алып, бир-ики ёла атды. Ганҗык чопана середип җан берди. Горды чопан ганҗыгың аягындан сүйрәп от-чөпсүз, алака күрүмликден яңа ак урпак болуп ятан ере гетирип, үстүне одун барыны атып отлады. Ганҗыгың нәме дийип өз атыланыны билмейши ялы, Гайып лал хем ганҗыгың нәме үчин атыландыгыны, нәме себәпден отланандыгыны билмән чопана горкулы назар салды. Бу дүшнүксиз хем элхенч вакалардан яңа Гайыбың йүзүнде реңк-пет галманды: ол чопаны дәлирәндир өйдйәрди…

Өйден ики пенҗелерини герип, өз авуна топулҗак болян айы ялы арлап Кечетелпек чыкды. Оны гөрен Гайып лал хедер эдип, чопанына бака гысмылҗырады. «Горкма, горкма, Гайып җан»

дийип, ол өзүне зор салып, эмай билен онуң башыны сыпалап гужагына гысды. Гайып лалың дамагы долды.

Ховп дүшнүксиз боланда хас эйменч боляр…

Горды чопан Гайыбы ыза итерип, «горкма, горкма» дийип, Кечетелпеге гаршы йөнелди. Ол голайлашдыгыча Кечетелпек дишлерини бир-бирине гайрап, эллерини келеменлендирип, онуң үстүне бөкмәге тайярланды. Кечетелпегиң мәхнет гөвреси хас гочалан ялыды. Онуң болуп дуршы оны бедәхет хайбатлы, бедәхет элхенч гөркезйәрди. Чопан хем хәзирленип оңа голайлады, Кечетелпек үстүне бөкен бадына чаласынлык билен гапдала совулды. Кечетелпек даг бөлеги ялы гүрпүлдәп йүзин йыкылды, чопан оны басды. Хайбаты әпет болса-да,чолукда межал ёкды. Хатда чопан билен ол якалашып хем билмеди. Чопан ятан еринде онуң эллерини яынлайын эдип бил яглыгы билен чигим-чигим эдип даңды. Гайыбы голайына гетирмән чолугыны сүйрәп өңки ерине элтип ятырды. Кечетелпеги ене дер басды, гөречлери думаның аңырсында йитди, сабын иен ялы агзы йөне көпүкләп ятыр. Муны голая гелмән сынлап дуран лал чолугы гудузландыр өйдүп гүман этди, себәп ол гудуз итиң агзының көпүкли боляндыгыны эшидипди. Йөне би Хыдыр гезен сәхрайы мейданда шинди пыланы гудуз ачыпдыр диен гүррүңи эшитмәнди.

Чопан еңи билен дерини чалып ёкарсына середенде кемсиз башының айланып гөзүниң гараңкыраныны гөрди. Эндамында якымсыз гызгын дуйды. Агзында түйкүлик көпелип ики эрнинден акып башланыны Гайыба гөркезмежек болуп зол-зол еңи биле сүпүрди.

Горды чопан өзүни раслап, Гайыба «Дүйәни мүнде угра» дийип гөхерди агтарып төверегине середенде гөхердиң ёкдугыны дуйды, шол бада хем тебиби гетиреноң оны душамандыгы ядына дүшүп, өзүне сөгүнди. Эрбет сөгүнди. «Боляр-да эшекли гидәй» дийип онуң даңылан ерине серетсе эшек хем ёк. «Эййәм акылым үйтгәп зат сайгарман йөрен болаймайын» дийип, бутларындан пенжеләп гысып гөрди. Эмма акыл ериндеди, йөне эшек билен гөхерт еринде дәлди… Эшеги Горды чопан тебип гетирмезиниң өң яны өзүниң гудуз ачандыгыны дуян Кечетелпек бошадып, үстүне хоржун атып, хоржуның биртайына дутарыны, бир янына аңры-бәри гош-голамыны атып, оба гаршы ковуп, ягырнысына ики таяк дегрип гойберипди. Ол обада буларың башына бир иш дүшендигини билерлер өйдүп шейдипди.

Горды чопан Гайыбы Сөйүналы обасына тарап ёла салды.

Пасыл чалшыгы голайлан болмагы ахмал, хова өйләнден бәри булашып, илери гаралды, дем алар ялы дәлди. «Ягыш ягса герек» дийип пикир эден чопан өз пикиринден горкды. «Гудуз сувдан горкармыш» дийип ойланып барды-да, челекден бир чүңңүл сув гуйды, сувуң сесине алланичикси болуп гитди. «Хә, болҗагым болупдыр, Гайып бир аман галан болсун-да хернә, биревиң еке мирасыдыр нерессе»…

Гошда Кечетелпек багырярды, вагшыяна сес билен гыгырярды, бу махал аркайын ятмалы җанавар гоюнлар онуң сесине, бу болуп гечен вакалара, перси үйтгән чопана этиячлы бакярды.

Горды чопан бирден эҗизледи, ол илкинҗи гезек өзүниң горкяндыгыны; чыкалгасыз ягдайдан чыкалга тапып билмейәндигини билип эҗизледи, тас гөзүне яш айлапды, эмма вагтында өгемеси тутды, өгеди, гайтарды хем гайтарып эҗизләнини ядындан чыкараны үчин өгемесинден миннетдар болды. Ол нәме этҗегини, нәме этмелидигини билмейәрди. Нәме этҗегини билмән хем чатма бойнуны узатды, ол урнуп ятан Кечетелпегиң кешбинде бирмахалкы, мылакатлы, гардашыңкы ялы эзиз йүзи гөрҗек болды, эмма агзындан ак көпүк сачып, вагшы херекет эдип ики эгнини гемирип ятан Кечетелпеги гөрди.

«Нәтмели!?» Өңки ягдайы боланда ол чыкалга тапарды, эмма башы дүнйә ялы думанлап, сери беңңиниң сери ялы сәмәп дурды. Гөречлер улалдык сайы, акыл даралар экен!

Ол иң соңкуҗа нешесини чыкарып атды. Бирден алланичикси болуп тисгинди. Ол зөвве еринден галып, элхенч сес чыкан тарапа гаради, гөрсе, хич зат ёк, ол диңширгенип, гөзлерини элек-челек эдип гаранды. Ене элхенч сесе тисгинди, гөрсе серке өзүне гөзлерини мөлердип середип дур. Ол утанды, йөне дура-бара серке оңа чекрейән аждарха ялы әпет йылан болуп гөрүнди. Горды чопан гапдалда ятан түпеңе элини етирип атҗак болды, эмма горкды, түпеңиң сесинден эйменди. Ол шейдип түпеңини гуҗаклап эсли букулып отурды, аждарханың дерегине ене серке гөрүнди. Чопан сөгүнди. Бирден онуң гөзи Гайып лала дүшди, арка тапынан ялы болды, бирденем онуң оба гитмәни ядына дүшүп гахарланды. Барып оңа агыз салаясы гелди.

Гайып онуң янына гелип эли билен түвледен болуп, ити атып ганҗыгы отлан ялы отландыгыны эли билен дүшүндиренде, Горды чопаның зәхреси ярылды. Гайыбың билеги ганды. Чопан дессине

онуң еңини чызгап гөрди, итиң ярандыгыны билип башыны яйкады. Одун гетирип күли горҗап көзүң үстүне одун басды-да, от якмага дурды. Гайып лал инди нәмәң-нәмедигине дүшүнип, өзүни эле алыпды. Ол урнуп, гыкылыклап ятан Кечетелпеге серетди, эмма нәме этҗегини билмән нәумыт халда хамсыгып даша чыкды. Писсе одуны говы туташансоң Горды чопан Гайып лалы одуң башына гетирди. «Бейләңе бак дийип ышарат этди-де базырдадып алавлап дуран кесиндини онуң ярасына басды. Гайып чыдаман гыгырды, чопан тисгинип гитди. Ол икинҗи кесиндини алып басды, Гайып лал чыдамалыдыгына дүшүнип диш гысды, дүйрүгип дуршы биле саң-гаты болды, чопан үчүнҗи кесиндини базырдадып басды. Тирсекден гошара ченли эти гызыл җижжик эдип якды. Гайыбың эсси айылып йыкылды, шондан соңам ол отлы кесинди билен сүңкүне ченли газады…

Соңра ол түпеңе ок сүрди-де чатманың ишигинден гаралы, гөзлери яшарды, хайсыдыр бир доганы окамак иследи, болмады. Ол түпеңиң сесине горкҗагыны билйәрди, шейле-де болса, хич зат гөрмейән гүл басан гөз ялы назарларыны гапа дикип, элхенч сес эдип ятан чолугындан чененип мәшәни гысды. Җайдар деген болмалы, гайдып Кечетелпекден сес-седа чыкмады… Йөне түпең сесине Гайып лал эссине гелди, эмма нәме-нәме боландыгыны аңшырмады.

Чопан Кечетелпегиң җеседини сүйрәп уграндан соң Гайыбың ини дүйрүкди, ол җеседи хем ганҗыгың маслыгыны отлан ялы отлар өйдүп пикирленди, эмма чопан оны ода дәл-де, гардана тарап сүйрәп угрансоң барып көмеклешди. Олар ики болуп җеседи гарданың ичине гарың үстүне атдылар, гарданың ики агзынам мәкәм багладылар. Чопан донуны чыкарып гарданың агзына атды. Гелип чатма от бердилер.

х х х

«Хей дүнъе, би бейле гутард-ов… Ахмырсыз өлүм ёк дийлени чын экени. Ханы гарры көпек, инди мерт бол, мердана бол! Сен мунда гөрҗегиңем гөрдүң, гөрмеҗегиңем. Хакыкы мерт болмалы ериң гелди, шу яш огланың, дүнйәниң яңы гырасындан гирен огланың хатырасына чыда, чыда! Сен дүнйәде илкинҗи болуп өлеңок ахыры, чыда! Шу огланы бир аман саг тебибе етир, етир! Тебибе етир… Тебибе етир!» Гоҗа бу сөзлери тә хакыдасындан

йитип гидйәнчә гайталап гидип отыр, гидип отыр. Гиҗәниң ичинден, соңра хол гүнки ялы элхенч ялның ичинден, гара гышың ичинден гечип, Гайыбың ызына дүшүп гидип отыр. Гоҗа хушуны кә йитирйәр, кә аклына айланяр. Кә ол довзахың ичинден гечип баряндырын өйдйәр. Дүнйә ловлап яняр, асмандакы йылдызлар учганаклашып дурлар. Гоҗа чыдаман гыгыряр, бар гайратыны эдибем диш гысяр…

Җахан яйрады, олар ики тиркешик болуп Сөйүналы обасының депесинден индилер. Халыс меҗалы гачан Гайып дик байрың эрңегинде дуруп асмана гаршы атып гойберди. Түпең сесине Горды чопан җынссыз гыгырды. Обада бир ит эйменч сес билен увлады…